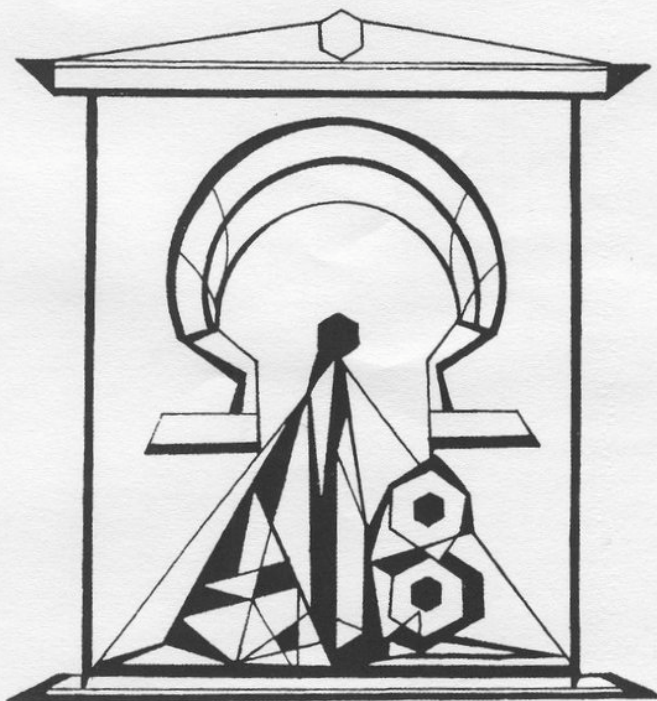

jrg. 8/ nr. 2
april 2001

G A M M A

forum over onze rol in de evolutie

STICHTING
TEILHARD DE CHARDIN

ten dienste van

'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'

GAMMA is een uitgave van de Stichting Teilhard de Chardin ten dienste van 'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'. Teilhard de Chardin (1881-1955) was als denker en mysticus een bron van inspiratie vanwege zijn optimistische visie op de evolutie, waarin de mens en zijn verantwoordelijkheid centraal staan.

**DE STICHTING TEILHARD DE CHARDIN
IS GERICHT OP ONZE TOEKOMST.**

**ZIJ STREEFT NAAR GROEI IN BEWUSTZIJN VAN DE WAARDEN VAN DE
MENS.**

**DIT VANUIT EEN EVOLUTIONAIRE BENADERING VAN DE
WERKELIJKHEID IN HAAR NATUURLIJK-HARMONISCHE,
HAAR RATIONEEL-WETENSCHAPPELIJKE EN HAAR EMOTIONEEL-MYSTIEKE
DIMENSIE.**

participanten in

'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie':

- Nike van der Wenden-Böck (secretaris studiegroep TdC Delft)
- Cees Boelhouwer (em.-hoogleraar procestechnologie)
 - Arend Boessenkool (geodeet)
- Ton Borsboom (r.-k theoloog; studiegroep TdC Delft)
 - Benedict Broere (kunstenaar-filosoof)
 - Paula Copray (angliciste en theologe)
- Luciën Cosijns (contactman 'Interfaith Organisation' - België)
- Ben Crul (ingenieur - Whiteheadgroep Rijswijk)
- Lindy Deurvorst (vertaalster-docent Engels)
- Wim van Eyden (ingenieur - medewerker Comparatieve Filosofie Libbrecht)
- Aad Fokker (Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NPB - Woodbrookers)
 - Henk Hogeboom v.B. (voorz. Stichting TdC)
- Ko Kleisen (oud-rector scholengemeenschap; Whiteheadgroep Rijswijk)
 - Pieter Maris (architect-ontwerper)
 - Hans Richter (communicatietechnoloog)
- Hans Rombach (plantenfysioloog; Woodbrookers)
- Gerrit Teule (automatiseringsspecialist)

Adres bestuur en redactie:

Stichting Teilhard de Chardin
t.a.v. Henk Hogeboom van Buggenum
Op de Wieken 5 - 1852 BS Heiloo
Tel. 072 - 5 33 26 90 - e-mail: sttdc@worldonline.nl
Internet: <http://home.worldonline.nl/~sttdc>
<http://www.teilharddechardin.nl/>

Abonnement op GAMMA

Voor Nederland: f 35,- m.i.v. jan. voor 6 nrs. (losse nrs. f 6,-) op rek.nr. 41 38 64 952
t.n.v. Stichting Teilhard de Chardin - Heiloo - **voor België: BF 720,-**, (losse nrs. BF 125)
op rek. nr. 414-3342831-53 ten name van Stichting Teilhard de Chardin, bij de KBC Bank,
Gemeenteplein, 2640 MORTSEL, België.

Bij de voorplaat: Deze is een ontwerp van de kunstschilder Irena de Wit-Gersie uit Amsterdam.
ISSN: 1570-0089

Van de redactie		p. 03
Henk Hogeboom v.B.	Gedachten over vrijheid en toeval	p. 04-07
Godfried Kaphuis	Harry Mulisch: Siegfried - Een zwarte Idylle	p. 08
Henk Hogeboom v.B.	Juleon Schins: Hoeveel geest kan de wetenschap verdragen?	p. 09
Gerrit Teule	Laagfrequente radiocommunicatie tussen cellen en moleculen	p. 10-18
Benedict M. Broere	AOS CONCREET V-B: De evolutie van de menselijke psyche	p. 19-30
Hans Vincent	Het integrale denken als filosofisch beginsel	p. 31-37
Henk Hogeboom v.B.	Hugo S. Verbrugh 'Karma & Reïncarnatie, een filosofische analyse'	p. 38-40
Hugo Verbrugh	Reïncarnatie	p. 41-43
Sjoerd Bonting	Reïncarnatie gezien door een scepticus	p. 43-46
Hans Richter	De Kabbala in onze taal	p. 47-55
Paula Copray	Un autre cri de cœur	p. 56-57
Ton Borsboom	Stof tot nadenken....	p. 58-59
Henk Hogeboom v.B.	Herman Berger: 'Over de dood heen, filosoferen over eeuwig leven'	p. 60-62
:redactie	Pro-GAMMAatjes	p. 63

Van de redactie

In dit nummer van *GAMMA* spelen begrippen als vrijheid en toeval (p. 04-07) een grote rol. Harry Mulisch is in zijn romans een meester als het erom gaat het toeval aan het licht te brengen. Maar waar houdt dit toeval op toeval te zijn? (p.08) Interpreteren wij de verschijnselen om ons heen wel goed? In ieder geval niet waar het Nietzsche betreft, vindt Mulisch. Hitler werd in juli 1888 verwekt in Braunau. In dezelfde zomer begint de vernietiging van Nietzsches geest, die bekend staat als zijn 'geestige Umnachtung'. Hij was aangestoken door het Niets. Nietzsches werk 'Der Wille zur Macht' met de openingzin "Het nihilisme staat voor de deur, waar komt de griezeligste aller gasten vandaan?" maakt duidelijk dat Hitlers geest over Nietzsche was gekomen. Het kwaad plant zich onder het oppervlak van de tijd voort als een virus. Bij het verschijnen van deze *GAMMA* zeggen sommigen dan ook dat de uitbraak van het virus van mond- en klauwzeer geen toeval is.

Ook de hoofdredacteur van de bijlage 'Letter & Geest' van dagblad Trouw, Jaffe Vink, ziet een besmettelijke ziekte onder het oppervlak van onze maatschappij woekeren. De moleculen van dit gezwel verenigen zich tot een monsterachtig gevaar, dat hij met Hans Magnus Enzensberger de 'moleculaire burgeroorlog' noemt (p.07). In hoeverre zijn wij vrij om dit gevaar te keren? Of zijn wij blind onderworpen aan het noodlot? Teilhard de Chardin geeft hoop door ons erop te wijzen dat onze vrijheid groeit met het bewustzijn, dat gekoppeld is aan de complexiteit van de structuren die wij creëren. De hoogste vrijheid wordt bereikt in het punt Omega, als wij deelhebben aan het totale bewustzijn waaruit de schepping is voortgekomen. Hoe dit bewustzijn wordt doorgegeven, weten we nauwelijks. Gaat dat via de elektronen (Teule p. 10-18) of via een vorm van reïncarnatie (p.38-46)? In ieder geval impliceert de vrijheid die ermee samenhangt ook verantwoordelijkheid. Met deze vaststelling zijn we beland op het terrein van de ethiek. Hierover laten twee boeken, dat van Herman van Erp (p. 63) en dat van Juleon Schins (p. 09) hun licht schijnen. Herman Berger biedt ons door zijn filosofisch discours (p. 60-62) een fundament voor ons ethisch handelen. Hij ziet de mens als een transcenderende beweging. Wij zullen het tekort in onszelf steeds weten te overstijgen, en daarmee de dood als de meest extreme uiting ervan.

Ook Hans Richter ziet signalen van essentiële betekenis, en wel onder het oppervlak van de taal. In zijn bijdrage aan dit nummer (p. 47-55) graaft hij de heilige wortels op die verborgen liggen in onze woorden. Moeten wij niet terug naar een eerbiedig zwijgen over het numineuze, zoals de priesters van oude beschavingen, die het Woord bewaakten? Paul Revis wil in ieder geval het gebruik van het woord God tot een minimum in *GAMMA* beperkt zien en dit geeft 'Stof tot nadenken...' (p. 58-59) en een prachtig genuanceerd antwoord van Paula Copray: Un autre cri de cœur (p. 56-57).

Gedachten over vrijheid en toeval *Henk Hogeboom van Buggenum*

Het boekje van dr. H. Neumann *Was de komst van de mens toeval?*¹ geeft een mooi overzicht van het denken over het ontstaan van het leven op aarde. Kan er een richting worden ontdekt in de evolutie? Is zij doelgericht of is het ontstaan van de soorten waaronder de mens louter een toevalsverschijnsel?

Teleologie – teleonomie

Vele geleerden hebben het begrip *teleologie* (doelgerichtheid) niet voor hun wetenschap willen gebruiken omdat dit een metafysisch aspect heeft. Indien men dit zou laten gelden, zou men er immers al bij voorbaat van uitgaan dat al het leven gericht is op een doel erbuiten (een transcendentie), hetgeen zou impliceren dat er ook een zingevende kracht (een al dan niet persoonlijke schepper) achter de materie en het leven werkzaam is. Hiermee begeeft men zich op een terrein dat volgens velen buiten de wetenschap ligt. De Fransman Monod voert dan ook met zijn werk *Le hasard et la nécessité* (1970) het begrip *teleonomie* in om aan te geven dat er weliswaar sprake is van een doelgerichtheid, maar dat deze vanuit de inwendige functies van het organisme en uitsluitend ten opzichte van het voortbestaan van dit organisme zelf kan worden verklaard. Een cybernetisch netwerk van regulerende processen zorgt voor de overdracht van de aanwezige informatie vanuit het DNA-RNA, hormonen binnen het organisme, fenomenen van buiten, axonen in het zenuwstelsel. Voor Monod is dit een mechanisch proces, dat volgens vaststaande natuurwetten (gedetermineerd dus) verloopt. Het verloop van de evolutie zelf en het ontstaan daarin van de soorten zou volgens hem geheel te verklaren zijn vanuit de darwinistische wetten van toeval en selectie.

Materialisme – mechanicisme – reductionisme

Geleerden, die de verklaring van het leven op aarde denken te kunnen geven louter op grond van hetgeen in de materie zelf aan wetmatigheden kan worden vastgesteld noemt men materialisten. Zij reduceren het leven tot een mechanisch proces. Hiertoe behoort Monod. Hij zet in het denken de lijn voort die in Griekenland begon met de voorsocratici en Demokritos en bij ons werd gevolgd door Descartes, Delametrie, Comte, Feuerbach, Mach en biologen als Dawkins.

Consequenties van het materialisme

De ethicus Anne Fagot stelt in haar artikel *Science et éthique* (1982), dat het toevalsdenken een breuk laat zien tussen de mens en de natuur. Immers, alle religies, bijna alle wijsgerige stelsels en een deel van de wetenschap leggen getuigenis af van de heroïsche pogingen van de mensheid haar eigen lot te bepalen. Het toeval lijkt slechts te gelden voor de soorten die in de evolutie aan de mens

¹ Uitgave van de Stichting Het Seere Been te Asten, 1989, 60 blzz. ISBN 90-9002947-8

voorafgingen. Met het verschijnsel 'zelfbewustzijn' kwam ook het element 'vrijheid' ten tonele en daarmee werd 'het toeval' teruggedrongen. Madeleine Barthélémy-Badaule gaat in haar werk *L'idéologie du hasard et de la nécessité* (1972) uitvoerig in op de begrippen toeval, noodzakelijkheid, teleonomie en vrijheid. Zij uit veel kritiek op de manier, waarop de denkebeelden van onder meer Henri Bergson en Pierre Teilhard de Chardin door Monod zijn behandeld.

Vitalisme - finalisme

Vanuit de moleculaire genetica zag Monod zijn stelling bevestigd, dat veranderingen in het DNA voorafgaan aan de verandering in de teleonomie. Alle vitalistische en finalistische concepties van evolutie van levende wezens veronderstellen echter het omgekeerde, namelijk dat de teleonomie voorafgaat aan veranderingen van het DNA. Deze denkrichtingen zijn veelal gebaseerd op een richtinggevend metafysisch of op een religieus beginsel. Zo veronderstelde de Franse bioloog en filosoof Henri Bergson dat er een stuwende kracht (*l'élan vital*) in de evolutie van het leven zelf werkzaam was, die deze haar duur (*la durée*) gaf. Dit denken, het *vitalisme*, is in lijn met dat van Aristototeles en vindt o.a. navolging bij Lecomte de Nouy, William Harvey, Virchow en Hans Driesch. In tegenstelling tot Teilhard de Chardin behoort Bergson niet tot het *finalisme*, omdat bij hem het denken over de doelstelling van de evolutie ontbreekt.

Teilhard de Chardin

Zijn denken vormt de synthese van het gedachtegoed van Aristoteles en Thomas van Aquino tot en met dat van Charles Darwin en Henri Bergson. Het staat dan ook slechts gedeeltelijk haaks op het denken van Monod. Dat wil zeggen, dat Teilhard in de evolutie zowel een grote plaats toekent aan de darwinistische principes van toeval en selectie (zoals Monod), maar dat hij in combinatie daarmee een wisselwerking in de stof waarneemt tussen energieën vanbinnenuit en vanbuitenaf. Van meet af aan is er volgens Teilhard in het kleinste deeltje van de stof een min of meer bewuste binnenkant werkzaam (*le dedans*), die zich laat aantrekken door een kracht erbuiten. Er vormen zich samenwerkingscomplexen, die naarmate zij ingewikkelder van structuur worden zich ook bewuster worden van het geheel. Met het verschijnen van de mens vindt er dan ook geen breuk plaats tussen de mens en de natuur, maar slechts een overgang naar een ander niveau van complexiteit en bewustzijn. De meest complexe soort (tot nu toe!), de mens, heeft zelfbewustzijn, wat niet anders geduid kan worden als een hogere trap van altijd al in de stof aanwezig bewustzijn. Met het zelfbewustzijn gaat ook een hogere graad van vrijheid gepaard, die het toeval inperkt.

De relatie teleonomie-teleologie

Het bewustzijn van de mens over het geheel van zijn evolutie is sinds de ontdekking van het DNA door Watson en Crick (1953) aanmerkelijk toegenomen. Zozeer toegenomen, dat de mens in staat is zelf in te grijpen in het erfelijk systeem. Mij dunkt wordt hier zichtbaar wat Monod voor onmogelijk hield. Niet

vanuit het DNA alleen wordt de teleonomie bepaald. Ook van buitenaf kan het DNA worden veranderd. Namelijk door het bewustzijn van de mens, en wel overeenkomstig zijn doelstelling. Naast het toeval van mutaties in het genoom, komt vanuit het menselijk bewustzijn de vrijheid om genen te manipuleren. Met alle consequenties die ook deze vrijheid in zich bergt.

De consequenties van onze vrijheid

Als een van de eerste consequenties van onze vrijheid zou ik willen noemen de aanvaarding van het fenomeen *bewustzijn*.² De wetenschap heeft een niveau bereikt, waarop het zelfs voor de meest verstokte materialist duidelijk moet zijn, dat de materie niet alleen vanuit een codesysteem als DNA wordt gestuurd. Er is – zoals gelovigen zonder kennis aanvoelen – een niet lokaliseerbare kracht in de materie werkzaam. Voor 'ongelovige Thomassen' wordt deze kracht thans ook zichtbaar in haar toepassingen: De mens kan zijn eigen evolutie in de hand nemen, zijn genenpatroon veranderen. Voor de mensheid als geheel wordt een nadere bezinning op het doel nu bittere noodzaak.

Ethische vragen

Welke ingrepen in het genenpatroon staan wij toe, welke niet? Jan Terlouw presenteerde op 20 maart in Nieuwspoort het plan van aanpak voor het breed maatschappelijk debat over gentechnologie en voeding onder de titel *Eten en Genen*. De voor- en tegenstanders van genetische manipulatie van gewassen voeren een felle discussie onder meer op internet (geno@zap.a2000.nl). Hier gaat het om ons voedsel. Maar ook vragen over toepassing van gentechnologie bij de mens komen steeds meer voor. Gaan wij straks selecteren op de sterkste mens? Is de sterkste de meest kapitaalkrachtige, de meest vitale, de meest intelligente? Wordt selectie op deze gronden noodzaak door overbevolking? Is het doel van onze selectie het pure overleven? Of ligt het doel zowel buiten als in onze eindigheid, zoals ook ons bewustzijn zowel in als buiten de materie blijkt te liggen?

Gevaren van materialisme

De journalist-filosoof Jaffe Vink waarschuwt zijn dochter voor de gevaren die onderhuids in onze maatschappij smeulen³. Wij bevinden ons in een moleculaire burgeroorlog. Deze term is ontleend aan het essay van Magnus Enzensberger *Aussichten auf den Bürgerkrieg* (1993). Wie onze vijand is? Dat zijn wijzelf, zegt hij. We hebben het benauwd gekregen op onze bol bij de explosieve groei van de wereldbevolking. Dat veroorzaakt een psychotisch om ons heen slaan. Het geweld

² In *GAMMA* jrg. 7 nr. 5 werd verslag gedaan van een symposium van het Thijmgenootschap, de Thomas Moreacademie en het Instituut Heyendaal van de KUN op 30 september 2000, getiteld 'In het diepst van mijn gedachten'. Over het fenomeen bewustzijn heerste daar grote verwarring en onenigheid. De neurofysioloog prof. dr. Dick Swaab ontkende zelfs het bestaan ervan omdat het niet lokaliseerbaar is.

³ Jaffe Vink *Brief aan mijn dochter – Een tocht door het pandemonium van seks en geweld*, J.M.Meulenhoff bv., Amsterdam maart 2001.

op straat heeft zich losgemaakt van iedere ideologisch motief. "Ik heb er niets bij gedacht. Ik verveelde me." (p. 36). Teilhard de Chardin zag *verveling* als nummer één van de gevaren die de mensheid bedreigde. Hij achtte dit gevaar veel groter nog dan dat van de nucleaire bewapening, de atoombom. *Verveling* is er in gradaties. Ze wortelt echter in het pure materialisme. Dit doodt de geest.

Met blindheid geslagen

Jaffe Vink verbaast zich erover dat de politici zich bij alle uitwassen van onze verzorgingsmaatschappij en ons immigratiebeleid niet meer bewust zijn van het voortwoekerende kankergezwell van verloedering en geweld. Ook in een discussie met journalisten⁴ verwerpt hij het ideaal van een multiculturele samenleving. Bij alle scherpzinnige waarnemingen van de symptomen van de ziekte lijkt men blind te zijn voor de werkelijke oorzaken. Deze zijn gelegen in ons, Nederlanders (of Europeanen) zelf. De Keniaan Kehla is er dichtbij als hij zegt, dat de grootste problemen met buitenlanders worden veroorzaakt door het feit, dat we ze geen werk geven, geen vooruitzichten. Ze gaan zich vervelen, komen niet toe aan hun eigen ontplooiing als mens. In hetzelfde artikel wordt dan een debat aangehaald met iemand die ervoor pleitte "in korte tijd honderd miljoen mensen in Nederland op te nemen. Dan stel je een daad, en hoe". Door het aantal is dit natuurlijk belachelijk, maar – om met Sanders te spreken – "een inspanning is echt nodig".⁵

Verantwoordelijkheid

Jaffe Vink voelt zich verantwoordelijk voor zijn dochter. Daarom geeft hij zijn inzichten aan haar door. Maar hij voelt ook een verantwoordelijkheid als journalist en als mens voor onze samenleving. Hij daagt ons uit om met zijn ogen naar onze wereld te kijken. Wij zijn vrij. Wij kunnen iets veranderen. De wereld om ons heen, ons eigen gedrag. Met onze vrijheid groeit ook onze verantwoordelijkheid. Teilhard de Chardin zou zeggen: Het inzicht in de complexiteit van onze wereld neemt toe met bewustzijn van onze eenheid als mensheid en onze unieke plaats daarin als persoon of als cultuur. Onze verantwoordelijkheid ligt in het bevorderen van de ander als deel van die eenheid. "Doordat wij samengeperst worden op onze aardbol", zei Teilhard letterlijk, "zullen wij gedwongen worden elkaar lief te hebben". Daarin ligt de oplossing voor alle problemen. Wellicht kan een journalist eens een boekje opendoen over het egocentrische gedrag van de huidige westerse welvaarts-mens.

Als er ooit een 'burgeroorlog' uitbreekt, is dit beslist geen toeval.

⁴ Zie hiervoor ook zijn discussie met de voormalig hoofdredacteur van Elsevier Hendrik-Jan Schoo, Stephan Sanders en Jude Kehla, deelraadlid voor de PvdA in Amsterdam-Zuidoost, die afkomstig is uit Kenia in *De Groene Amsterdammer*, maart 2001, p. 10-14

⁵ In *GAMMA* jrg. 7 nr. 6 wordt in het artikel *Denkend aan vluchtelingen...* een benadering van het asielzoekersprobleem voorgesteld, dat weliswaar utopisch klinkt, maar met enige creativiteit best in een of andere vorm gerealiseerd kan worden.

Harry Mulisch: Siegfried – Een zwarte Idylle

Godfried Kaphuis

Het verhaal is geniaal eenvoudig en door Mulisch knap geconstrueerd. Zoals zo vaak in zijn romans, treedt hij er zelf in op. Ditmaal onder de naam, Rudolf Herter, een beroemde schrijver die met zijn jonge vrouw Maria in Wenen is voor een lezing over zijn laatste roman *De uitvinding van de liefde*. In een TV-interview wordt hem gevraagd of zijn scheppende fantasie te vergelijken valt met wat men in dromen beleeft. Daarop antwoordt Herter: "Dat ook, maar niet alleen. Het heeft ook de aard van begrip" (p. 20). Iemand die een raadsel voor je is, kun je in een gefingeerde, extreme situatie plaatsen en er een fantasie-experiment mee beginnen. "Misschien mag je dat alleen doen met een onbegrijpelijke dode, die je haat." De naam Hitler valt en Herter zegt: "Misschien is fictie het net waarin hij gevangen kan worden". Het bejaarde echtpaar Falk ziet het interview en zoekt contact met de schrijver als hij in een grote boekwinkel in Wenen exemplaren van zijn boek signeert. Hij spreekt met hen in het bejaardenhuis. Dit gesprek beslaat een groot deel van het boek. Zij blijken bij Hitler te hebben gediend in de huishouding op diens buitenverblijf Berghof in Berchtesgaden. Wat niemand voordien had ervaren, komt Herter te weten. Eva Braun had een zoontje bij Hitler, Siegfried, maar het echtpaar Falk moest de buitenwereld nagenoeg vanaf de conceptie doen geloven dat het hun kind was. Op Hitlers bevel heeft Ulrich Falk het kind gedood.

Met een heleboel behendig gecombineerde filosofische theorie stelt Mulisch uiteindelijk de mens Hitler tegenover de mens Jezus. In hun personen staat het Niets tegenover het Zijn. Het Niets koos een eenvoudig echtpaar in het Oostenrijkse dorpje Braunau uit, zoals het Zijn dit deed in Nazareth. Hitler was eerder een godsdienststichter dan een politicus. Hij zei ook dat hij door de Voorzienigheid was gekozen. De Duitsers geloofden in hem. Al zijn massarituëlen met fakkels en vlaggen droegen een religieus karakter. En om de vergelijking met Jezus rond te maken lezen we dan de geniale zin: "De Duivel mag het weten, misschien is Klara Hitler niet bevrucht door haar Alois, maar door de Heilloze Ongeest." (p. 178)

Hitler is de personificatie van het allesvernietigende Niets, verwekt door de Heilloze Ongeest, zoals Jezus in Christus de personificatie van God op aarde is en Maria hem in haar maagdelijkheid ontving door tussenkomst van de Heilige Geest. Heet de moeder van Herter's zoontje Marnix toevallig Maria net zo als de moeder van Jezus? Is de voornaam van Herter toevallig dezelfde als die van de theoloog Rudolf Otto, die het geciteerde boek *Das Heilige* schreef en wiens term *mysterium tremendum de fascinans* door Herter wordt gebruikt om de fascinatie en de huiver uit te drukken die er van Hitler uitgaat?

"Wanneer houdt toeval op, toeval te zijn?" vraagt Herter aan Maria (p.173). Het lijkt alsof voor Mulisch de wereld vol signalen is die tot slechts twee categorieën kunnen worden herleid: de signalen van de Duisternis en die van het Licht.

Juleon Schins: 'Hoeveel geest kan de wetenschap verdragen?'
Een grondslag voor de unificatie van natuur- en geesteswetenschappen'
Uitg. Agora/Pelckmans 2000, 174 blzz., f 36,90

Henk J. Hogeboom van Buggenum

Natuurwetenschappelijke feiten zijn niet alleen niet strijdig met het oeroude, intuïtieve beeld van de mens als een samenstelling van geest en lichaam, ze wijzen er zelfs naar toe (p. 70). Met deze uitspraak onderschrijft dr. J.M. Schins onzes inziens volledig de inzichten die Teilhard de Chardin in zijn werk *Het verschijnsel mens* ontwikkelde. De overeenkomst tussen beiden berust dan ook op een diepgaande kennis van biofysica en filosofie.

Het is niet mis, wat Schins hier op zijn 37ste jaar als onderzoeker aan het Swammerdam Instituut voor Levenswetenschappen aan de geleerde wereld voorhoudt. Hij betoogt namelijk dat de werkelijkheid met de inzichten van de biologie, de wiskunde en de natuurkunde niet louter vanuit het materialisme kan worden verklaard⁶. Voor de biologie zijn dat de inzichten op grond van evolutie- en erfelijkheidsleer. Met Gabby Dover (Nature nr. 339, 1999, p. 217) verlost Schins ons van populistische concepten als die van de neodarwinist Richard Dawkins. De complexiteit van het gedrag bij de mens overstijgt dat van de chimpansee zodanig, dat die gedragsrijkdom niet verklaard kan worden uit de geringe verschillen in beider genoom. Wat voor de biologie geldt, gaat ook op voor de wiskunde en de natuurkunde. Ook deze beide wetenschappen blijken onvolledig te zijn als het erom gaat de werkelijkheid te verklaren vanuit de abstractie van het getal of vanuit de analyse en synthese van de materie. Voor de leek schetst Schins in grote letterdruk de lijnen van zijn betoog waaruit dit onomstotelijk moet blijken. De aanzienlijke hoeveelheid theorie van natuurkundigen als Einstein, Heisenberg, Schrödinger, Bohr, Böhm enz. en wiskundigen zoals Gödel, Turing, Suarez volgt steeds in een wat kleinere letter. Daardoor blijft het boek ook voor de 'alfa's' onder ons met enige inspanning wel te volgen.

Schins concludeert uit zijn studie van de wiskunde en de natuurwetenschappen, dat onze benadering van de werkelijkheid onvolledig is zonder het postulaat van de geest. In een hoofdstuk gewijd aan ethiek zegt hij, dat "handelingen in overeenstemming met de morele wetmatigheid de menselijke geest verrijken" en anders verarmen (p. 125). Teilhard de Chardin ziet deze verrijking in de toenadering tot de ander, de convergentie van het bewustzijn in personen en stromingen, culmineerend in het totale bewustzijn Omega. Dan begeven we ons al op het vlak van de theologie. Schins volgt Teilhard ook hier. Hij wijdt een hoofdstuk aan de theodicee en presenteert een natuurwetenschappelijk geïnspireerd Godsbewijs. Alle reden dus om lezers te vragen in *GAMMA* op dit belangrijke boek te reageren.

⁶ Zoals in het boek van Robert Wright *Nonzero – De logica van de menselijke bestemming* (*GAMMA* jrg. 8 nr. 1 p. 60, *CIVIS MUNDI* april 2001) wordt hier opnieuw een zware klap uitgedeeld aan het materialisme en het reductionisme in de wetenschappen.

Laagfrequente radiocommunicatie tussen cellen en moleculen

Of: hoe een mechanistische metafoor ons denken kan verduisteren.

Gerrit Teule

De evolutie heeft wonderbaarlijke en ingenieuze zaken bekokstoofd. Zo wonderbaarlijk en ingenieus zelfs, dat het idee van een toevallige creatie vanuit dode, inerte stof, zo populair in materialistische wetenschappelijke kringen, vrijwel ondenkbaar wordt. Als iemand dat wist, was het wel Pierre Teilhard de Chardin. Een voorbeeld is de subtiele en extreem complexe interne elektrische werking van alles wat leeft en beweegt. Het menselijke en dierlijke lichaam zit in elektrisch opzicht namelijk veel complexer in elkaar dan we in de Westerse wetenschap tot nu toe voor mogelijk hielden. Het wordt steeds duidelijker, dat de beperkte mechanistische en materialistische visie, voorzover het dit onderwerp betreft, een hinderlijke sta-in-de-weg is voor een verder en dieper begrip van wat er in elektrische zin werkelijk in ons lichaam gebeurt. Ook wordt het steeds duidelijker, dat de houding van 'wat ik niet begrijp, bestaat niet', door veel wetenschappers gekoesterd, ontoereikend is en zelfs kan leiden tot maatschappelijke misstanden.

Dit verhaal gaat over de vraag, hoe cellen met elkaar en met allerlei moleculen 'praten'. Daarover bestaan twee theorieën. De ene is de ouderwetse mechanistische theorie, ook bekend als de metafoor 'sleutel in sleutelgat'. Deze theorie is inmiddels in alle boekjes over biologie terechtgekomen en behoort nu tot de 'common sense'. Maar de kans dat deze theorie fout is, wordt steeds groter. De nieuwe theorie gaat namelijk over elektromagnetische radiosignalen tussen cellen en moleculen en tussen cellen onderling. Dit is een verhaal over zienswijzen en over de grote invloed, die een verkeerde metafoor uitoefent op ons denken.

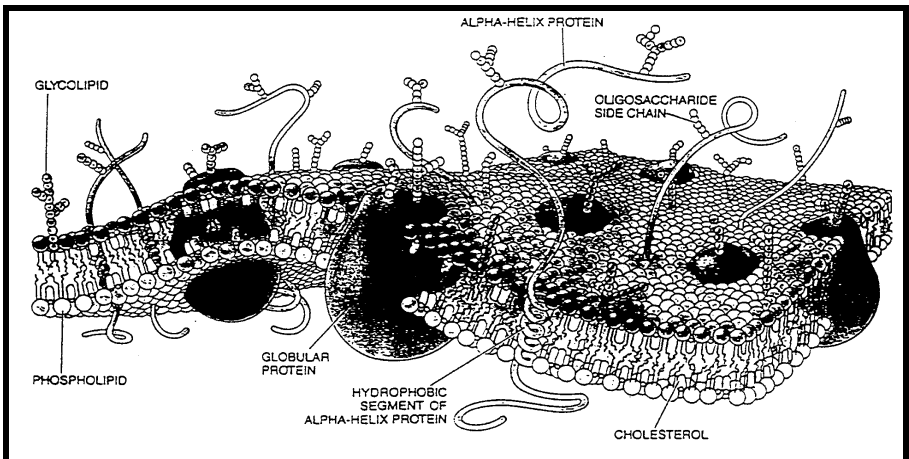
Van 'water met geheugen' naar moleculaire signalen

De Franse medicus dr. Jacques Benveniste is al meer dan een decennium bezig met het onderzoek naar *molecular signaling*, de werking van de signaaloverdracht tussen moleculen en cellen in een waterig milieu. In ons lichaam neemt deze signaaloverdracht een cruciale plaats in, bijvoorbeeld bij de communicatie in ons lichaam via hormonen. Ook ons immuunsysteem maakt overvloedig gebruik van moleculaire signaaloverdracht bij het opsporen van lichaamsvreemde stoffen en cellen. Hetzelfde 'mechanisme' wordt gebruikt bij voedselopname in de cellen. Het is daarom niet overdreven te stellen, dat hier misschien wel de kern ligt van wat wij 'leven' noemen. De gedachten van Benveniste stuiten bij collega-biologen echter op veel weerstanden, omdat ze tegen gangbare mechanistische meningen ingaan. Bovendien had Benveniste enkele afwijkende ideeën over het waterige milieu zelf, waarin de cel-molecuulcommunicatie zich afspeelt. Hij uitte in het verleden enkele ideeën over de homeopathische praktijk van het zozeer verdunnen van geneesmiddelen in water, dat alleen nog de herinnering aan het geneesmiddel daarin achterblijft. Daarover verschenen artikelen met titels als 'Het geheugen van water'. Indertijd riep dat heftige reacties op. Termen als bedrog en kwakzalverij

waren niet van de lucht. Maar nu beginnen zijn gedachten over elektromagnetische communicatie tussen cellen en moleculen steeds meer veld te winnen, omdat de proeven die zijn gelijk bewijzen herhaalbaar blijken te zijn in andere laboratoria. Wat ook helpt is, dat heel veel mensen zich bij 'elektronische communicatie' steeds beter iets kunnen voorstellen. Als veel autogebruikers nu al rondlopen met een autosleutel, die op afstand de deur kan openen, is het in het denken nog maar een kleine stap naar een sleutel/sleutelgatprincipe, dat ook op afstand kan werken.

Het gangbare mechanistische sleutel/sleutelgatprincipe

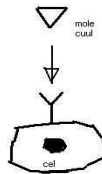
Cellen moeten elkaar en allerlei andere moleculen kunnen herkennen. Hoe zou een cel anders moeten weten, welke cellen fout zijn (bij kanker), welke moleculen waardevolle boodschappen doorgeven (bij hormonen) en welke moleculen of cellen te vuur en te zwaard bestreden moeten worden (bij gifstoffen of lichaamsvreemde cellen). Om dat mogelijk te maken, kan een levende cel communiceren met de buitenwereld. Aan de buitenkant van de celwand zitten voor dat doel duizenden uitsteeksels in de vorm van verschillende eiwitten, die elk een nauwkeurig afgebakende taak hebben. Deze uitsteeksels, de receptoren, moeten de aanwezigheid van bepaalde moleculen of cellen detecteren. In figuur 1 is een deel van een celwand weergegeven. De uitsteeksels op de celwand zijn eiwitten (proteïnen), die allemaal verschillend zijn en een verschillende functie hebben. In de cel worden duizenden verschillende eiwitten voor dit doel aangemaakt.

Figuur 1: Een deel van de celwand

Hoe werkt nu de informatie-overdracht tussen cellen en andere cellen of moleculen? Volgens de nog steeds algemeen aangehangen mechanistische gedach-

te hebben de receptoren op de celwand een bepaalde vorm. Wanneer er een molecuul toevallig tegen de cel aanbots en wanneer de vorm van dit molecuul past in die van de receptor, zoals in figuur 2 is aangegeven, treedt er een *match* op en kan er informatie worden doorgegeven. Deze methode heet dan ook *structural matching* ook bekend als het *key/keyhole principal*. Deze wijze van voorstelling is een metafoor, die echter door veel wetenschappers zeer letterlijk wordt opgevat. In veel opleidingen voor medisch personeel wordt deze voorstelling van zaken zelfs doorgegeven als een feitelijke beschrijving van wat er echt gebeurt.

Figuur 2: Het key/keyhole principe

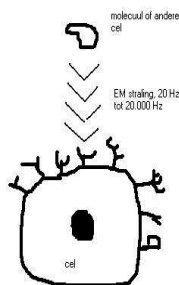
Aan deze metafoor kleven enkele fundamentele problemen. In ons lichaam bevinden cellen en moleculen zich in een waterig milieu. Signaalmoleculen (hormonen) drijven langs de cellen, meegenomen door de bloedstroom. Er zitten op de buitenkant van een cel duizenden verschillende receptoren, die volgens deze theorie allemaal zitten te 'wachten' op specifieke molecuulvormen. Maar de kans dat een langsdrijvend molecuul toevallig tegen de juiste receptor botst, is maar klein. Bovendien bevinden veel cellen zich niet direct grenzend aan de bloedstroom, maar enkele cellen ervanaf. Mist de specifieke receptor een bepaald molecuul, omdat deze gewoon voorbijdrijft in het waterige milieu of omdat de cel niet direct grenst aan de bloedstroom, dan zou de kans van herkenning dus ook voorbij zijn. Dat betekent, dat de herkenning statistisch gezien een lage kans van slagen heeft en daarom theoretisch ook nogal wat tijd zal kosten. Dit theoretische beeld komt echter in het geheel niet overeen met de waargenomen praktijk. Cellen herkennen de voorbijkomende moleculen of cellen namelijk snel en accuraat. De gangbare mechanistische biologie heeft voor dit verschijnsel nooit een goede verklaring kunnen geven.

Dit is een duidelijk voorbeeld van een mechanistische metafoor, die niet klopt met de praktijk en die zodoende onze blik verduistert: het sleutel/sleutelgatprincipe. Pas als de sleutel toevallig en spontaan in het juiste sleutelgat valt, zou er een *match* ontstaan en zou er informatie worden overgedragen. Gemakshalve spreken de biologen dan van een 'moleculair signaal', maar aan dit begrip hebben ze nooit

een passende inhoud kunnen geven. Het begrip 'signaal' staat immers voor een informatieoverdracht op afstand en daar is bij het fysieke contact tussen sleutel en sleutelgat geen sprake van. Het zou hier gaan om een zeer mechanistisch gedacht 'signaal', gebaseerd op direct fysiek contact, te visualiseren als een duwtje of een stomp. Alleen dit fysieke contact en de bijbehorende bewegingsenergie zou iets signaalachtigs kunnen betekenen.

Radiocontact tussen cellen en moleculen

Een totaal andere en voor veel biologen nieuwe gedachte is, dat de moleculen of cellen elkaar voor de informatieoverdracht helemaal niet hoeven aan te raken. Dat een dergelijke gedachte opkomt in een tijd van draadloze communicatie, is natuurlijk niet toevallig. In deze theorie is er geen sprake van een fysiek sleutelgat en een sleutel, maar van zenders en ontvangers, die nauwkeurig op elkaar afgestemd zijn, net zoals een radio afgestemd is op Hilversum I. Elke molecuul of elke cel straalt (heel subtiel uiteraard en over zeer korte afstand) een eigen specifieke elektromagnetische frequentie uit en elke receptor fungeert als een antenne en staat afgesteld op een scherp bepaalde ontvangsfrequentie. Vanuit deze metafoor gezien lijken de receptoren ook heel veel op antennes, zoals die voor het kabeltijdperk op onze daken stonden en nu in het GSM-tijdperk weer opnieuw op de daken verschijnen (zie ook figuur 1). Wanneer een bepaalde molecuul met de bloedstroom mee voorbijdrijft, zullen de desbetreffende receptoren van meerdere cellen dus onmiddellijk de aanwezigheid van die specifieke molecuul 'horen' en het bijbehorende signaal via een elektrochemische puls aan de celkern doorgeven. In figuur 3 is dat gevisualiseerd. Op deze manier kan een signaalmolecuul, bijvoorbeeld een hormoon, vele cellen tegelijk en/of achter elkaar waarschuwen, gewoon door erlangs te 'zwemmen' en voortdurend haar signaal af te geven. De antennes staan steeds 'open' om de signalen op te vangen.

Figuur 3: Radiocommunicatie tussen cel en moleculen/cellen

Het zal duidelijk zijn, dat met deze elektromagnetische communicatie (met de lichtsnelheid!) het proces van signaaloverdracht enorm versneld en verbreed wordt. Daarmee sluit deze theorie veel beter aan bij de praktijk, dan de ouderwetse key/keyhole-gedachte.

Wat zijn de gevolgen van deze nieuwe theorie?

Op het eerste gezicht lijkt deze gedachte nog niet zo spectaculair, omdat deze processen zich afspelen binnen een kubieke millimeter ergens diep in ons lichaam. Maar dat is schijn. Een eerste constatering is overigens ook, dat deze theorie geen enkel probleem oplevert ten aanzien van de gangbare biologische praktijk. Er is dus geen reden tot paniek, alhoewel diverse traditionele biologen er wel heel paniekerig op reageerden. Er wordt zelfs een hangend probleem opgelost, namelijk het probleem van de snelheid en de precisie van molecuul/cel-herkenning.

Deze zienswijze heeft echter wel een uiterst belangrijke praktische consequentie, met name voor de huidige Westerse toepassingen van draadloze telefonie en de invloed van deze vorm van communicatie op het interne elektrische systeem van ons lichaam. Om dat duidelijk te maken, moeten we enkele zaken even op een rijtje zetten.

1. Cellen en (signaal)moleculen drijven in ons lichaam rond in een waterig milieu. Op elke proteïenmolecuul zijn er 10.000 watermoleculen. We praten dus over elektromagnetische communicatie onder water, ongeveer op dezelfde manier zoals dat bij duikboten het geval is. Hoogfrequente stralingen worden door water niet of slecht doorgegeven, maar bij laagfrequente stralingen lukt dit veel beter. Vandaar dat duikboten onder water communiceren via laagfrequente elektromagnetische stralingen. In ons lichaam blijken dit volgens de onderzoekingen van dr. Benveniste stralingsfrequenties van 20 tot 20.000 Hz te zijn, het trillingspectrum van hoorbaar geluid, maar dan omgezet in elektromagnetische straling.
2. Alle (eiwit)moleculen en cellen zenden over korte afstand een eigen elektromagnetische trillingsfrequentie uit, die karakteristiek is voor dit speciale eiwit of deze cel. Daaraan zijn ze dus herkenbaar. (Op zichzelf opent dit al veel perspectieven voor het snel herkennen van moleculen t.b.v. chemie etc.)
3. Cellen herkennen de (signaal)moleculen en andere cellen door hun specifieke elektromagnetische trillingsfrequentie. Kleine moleculen zullen een hoge trillingsfrequentie hebben, maar grotere (macro)moleculen en vooral cellen als geheel zullen een lage frequentie vertonen. Uit laboratoriumproeven is herhaaldelijk gebleken, dat deze herkenningsreactie bij een cel ook optreedt, als een desbetreffende EM-frequentie kunstmatig wordt toegevoerd, zonder de aanwezigheid van de specifieke molecuul.
4. Daaruit volgt, dat laagfrequente stralingen vanbuitenaf dit subtiele systeem in de war kunnen brengen. Er kan interferentie optreden, waardoor celreacties ten onrechte worden uitgelokt. De cel, en daarmee het lichaam, reageert dan

dus op verkeerde interpretaties. Dit 'in de war' brengen van de cellulaire communicatie ervaren wij als het frustreren van ons leefsysteem.

5. Normaal is ons lichaam een leefsysteem met een zelfherstellend vermogen. We kunnen dus wel tegen een stootje. Veel invloeden vanbuitenaf worden soepel opgevangen en gecorrigeerd. Pas wanneer deze correcties niet meer mogelijk zijn, zullen er zichtbare symptomen optreden en kunnen we spreken van een waarneembare ziekte c.q. schade. Veel invloeden door sporen van gifstoffen en biologische effecten van externe straling blijven daardoor aanvankelijk verborgen onder de symptoombrempel. Maar het directe ingrijpen op het interne bio-elektrische systeem raakt de diepste kern van wat wij leven noemen. Het heeft namelijk rechtstreeks effect op het zelfherstellende vermogen van dit systeem: het leefsysteem, dat we ook wel ons immuunsysteem noemen. Dat kan leiden tot afbraak en frustratie van het immuunsysteem en vervolgens kan dat weer leiden tot het aanjagen van allerlei ziekten en kwalen.
6. Wanneer de verstoring te ernstig wordt, kan ons beschadigde zelfherstellende systeem het niet meer aan. Uiteraard hangt dit af van de kracht van ons zelfherstellend systeem, dat voor ieder individu weer verschillend zal zijn. Aantastingen door bacteriën, virussen of gifstoffen worden dan niet meer geheel gecorrigeerd en pas dan kunnen we spreken van een zichtbaar symptoom, een ziektebeeld. In overdrachtelijke zin kunnen we zelfs spreken over een lichte vorm van AIDS: het falen van het zelfherstellende immuunsysteem, waardoor we (ernstig) last kunnen krijgen van allerlei invloeden, (gifstoffen, bacteriën, virussen, etc) waarmee ons immuunsysteem in een vroeger levensstadium met meer of minder gemak raad wist.
7. Externe laagfrequente elektromagnetische stralingen kunnen dus een zeer bijzondere rol spelen in de ontwikkeling of teruggang van het menselijke en dierlijke immuunsysteem. Op zichzelf is de straling niet 'giftig', omdat ons lichaam zelf dus ook uitgebreid gebruik maakt van subtiele stralingen. Maar de externe straling interfereert met de stralingen die in ons lichaam actief zijn en onze gezondheid onderhouden.

Voor deze verstoring moeten er dus vanbuitenaf elektromagnetische trillingen op ons afkomen, die in het spectrum van 20 tot 20.000 Hz vallen. We spreken daarbij van ELF-trillingen (Extremely Low Frequency). Daarvoor zijn in de moderne digitale telefonie twee belangrijke, sterke en continue bronnen aan te wijzen:

- a) De hoogfrequente digitale GSM- en UMTS-stralingen worden laagfrequent gepulst (geblokt). De hoogfrequente straling wordt in blokjes gehakt en deze blokjes worden als naaldscherpe pulsen verzonden. De puls frequentie van een GSM-installatie is 217 pulsen per seconde. Ook UMTS-zenders gebruiken dezelfde gepulseerde straling. DECT-huistelefoons gebruiken een puls frequentie van 100 Hz. Al deze puls frequenties gaan ook gepaard met hun hogere harmonische resonanties, octaven (tweemaal de frequentie), kwinten

en kwarten. Dat leidt tot een scala van elektromagnetische frequenties in het gebied van 20 – 20.000 Hz., in sterkte variërend van zeer fel (telefoonantenne vlak bij het hoofd of het lichaam) tot subtiel, maar wel continu (GSM/UMTS-masten, radar).

- b) Mobiele telefonie maakt gebruik van een netwerk van duizenden zenders in dezelfde frequentiebanden, die onderling iets verschillen in zendfrequentie. Meerdere hoogfrequente zenders, die een verschillende zendfrequentie gebruiken, kunnen gezamenlijk ook een laagfrequente straling produceren (de verschilfrequenties). Iedere pianostemmer kent dit verschijnsel en maakt er praktisch gebruik van. Het werkt namelijk ook zo bij pianosnaren, die op elkaar moeten worden afgestemd. Tot welke lage zendfrequenties dit in de praktijk op bepaalde plaatsen kan leiden, is theoretisch (in het eenvoudigste geval van twee zenders) wel berekenbaar, maar is in de praktijk met meerdere zenders om ons heen zeer moeilijk te voorspellen. Gelet op de duizenden zenders en de vele, vlak naast elkaar liggende zendfrequenties, zal dit verschijnsel zich hoogst waarschijnlijk veelvuldig voordoen, ook al probeert men deze lagere frequenties te dempen. Uiteraard kunnen ook andere zenders meespelen in dit zeer complexe verschijnsel. Het bijzondere van de zendmasten t.b.v. de mobiele telefonie is echter, dat er continu, d.w.z. dag in dag uit, jaar in jaar uit straling door wordt afgegeven. Bovendien zal het totale aantal GSM/UMTS-zendinstallaties meer dan 30.000 stuks bedragen en daar komen de miljoenen telefoonzenders nog bij.

Deze twee stralingsbronnen, die in onze maatschappij wijd zijn verbreid en die geen enkel stukje Nederlands grondgebied ongemoeid laten, zorgen voor een continue en penetrerende straling met een scala van frequenties binnen het bovengenoemde spectrum van 20 tot 20.000 Hz. De biologische effecten van deze stralingen hangen af van factoren als:

- sterkte van de uitgezonden straling
- plaats van de zender t.o.v. woon- en werkplaats van mensen
- plaatsing van de zenders t.o.v. elkaar en de onderlinge minieme frequentieverschillen
- reflecties op gebouwen i.v.m. het ontstaan van 'hot spots'
- zendfrequenties, zowel van de hoogfrequente straling als van de pulsering

Duidelijk is, dat deze stralingsinvloeden weinig te maken hebben met de verwarmingsverschijnselen, waarop de huidige stralingsnormen van de Gezondheidsraad zijn gebaseerd. Het gaat hier om subtiële resonanties, waarbij de stralingsfrequentie een belangrijker rol speelt dan de zendersterkte. In de Salzburg-Conferentie, een bijeenkomst van onafhankelijke specialisten op dit gebied, gehouden in juni 2000, werd niet een maximale zendersterkte gesteld, maar werd een aanbeveling gedaan om de straling, die een mens kan treffen, niet hoger te laten zijn dan 0,1 microwatt per cm² (0,614 V/m). Volgens de aanbeveling van dr. Neil Cherry, gedaan aan de Nieuw-Zeelandse regering, zou dit zelfs in 2010 gedaald

moeten zijn naar 0,01 microwatt per cm^2 (0,194 V/m). Pas dan is er enige zekerheid, dat de straling in ons lichaam geen biologische effecten oproept. Volgens deze normstellingen is het gros van de GSM-zenders in Nederland te sterk, c.q. verkeerd opgesteld.

Conclusies en vragen

Er ligt hier een enorm studieterein braak. Helaas worden de nieuwe gedachten over elektromagnetische celcommunicatie te vuur en te zwaard bestreden door traditioneel denkende wetenschappers, die fanatiek het oude mechanistische denkmodel (*key/keyhole*) beschermen. Wat hun belang daarin is, blijft een vraag, maar met dit conservatisme spelen deze wetenschappers de telefoonindustrie wel heel erg in de kaart. De mechanistische visie staat echter een verder begrip van dit studieterein vierkant in de weg. Zo staat er in het rapport 'Radiofrequente elektromagnetische velden' (300 Hz – 300 GHz) van de Gezondheidsraad (1997/01), dat gaat over de vermeende stralingsgevaren van de mobiele telefonie: "...en er zijn ook geen biologische mechanismen die de gevonden effecten kunnen verklaren." (pag. 61). Het bovenstaande suggereert, dat deze conclusie op z'n minst voorbarig is. Ook illustreert deze uitspraak de werking van de arrogante wetenschappelijke houding: wat ik niet begrijp, bestaat niet. Er had natuurlijk moeten staan: "er zijn ons op dit moment nog geen biologische mechanismen bekend... etc." Er is namelijk wel degelijk een 'biologisch mechanisme', al is de term 'mechanisme' in dezen niet aan te bevelen vanwege de bijbehorende bekrompen mechanistische visie. Er is echter nog veel studie nodig om de werkelijke draagwijdte van deze nieuwe theorie over elektromagnetische cellulaire communicatie in te kunnen schatten. Het onderzoek naar de biologische effecten van elektromagnetische straling vanbuitenaf staat nog in de kinderschoenen. We weten nog helemaal niet, wat het 'in de war schoppen' van ons immuunsysteem op korte en op lange termijn aanricht. Zelfs de theorievorming is nog *in statu nascendi*.

Echter, vooruitlopend op een dieper begrip van de menselijke en dierlijk bio-elektrische werking zijn we al vast druk doende onszelf onder een warme deken van gepulste elektromagnetische stralingen te leggen. Deze stralingen hebben laagfrequente pulseeffecten, die volgens deze nieuwe visie midden in het gebied vallen van de biologisch actieve frequenties. Kortom: nog voordat we ons eigen immuunsysteem volledig begrijpen, storten we ons hals over kop in een technologie, die ons immuunsysteem frustreert en op grote schaal schade kan toebrengen. Dat is een grote stupiditeit. Met recht kunnen we ons afvragen: begaan we hier niet een geweldige medisch/technologische blunder, met uitkomsten die weliswaar hoogst interessant en leerzaam zijn, maar ook zeer beangstigend?

En *last but not least*, wie heeft eigenlijk het recht om een dergelijk breed opgezet medisch experiment met alle Nederlanders als proefkonijn ongevraagd uit te voeren, zelfs zonder de bevolking daarover adequaat in te lichten? Het gaat hier om een penetrerende elektromagnetische straling, die in ons lichaam biologische effecten veroorzaakt en waartegen niemand zich kan verweren. Volgens artikel 11

van de Grondwet, waarin staat dat iedere Nederlander het recht heeft op lichamelijke onaantastbaarheid, is een dergelijke experiment onwettig en is het hele zenderpark t.b.v. de mobiele telefonie om deze reden in principe in strijd met de Grondwet en de Rechten van de Mens. En omdat we de pittige mobiele telefoonzenders in stralende onwetendheid zelfs pal tegen ons hoofd houden, geldt ook nog de simpele vraag: zijn wij nog wel goed bij ons hoofd?

A. Persbericht

De Commissie voor Verkeer en Waterstaat van de Tweede Kamer houdt zich momenteel bezig met het notaoverleg over het Nationaal Antennebeleid (Kamerstuk 27 561) ten behoeve van de mobiele telefonie. Op 14 mei 2001 zal dit nota-overleg plaatsvinden. Daarvoor zal naar verluidt een hoorzitting worden gehouden. Gehoord worden de gezondheidsraad, de telefoonbedrijven, commerciële belangengroeperingen en gemeenten. Naar het zich nu laat aanzien, zijn critici van het antennebeleid (instellingen zoals de Stichting Natuur en Milieu, de Stichting Meldpunten-netwerk Gezondheid en Milieu, de Steungroep GSM- en EM-gehinderden, en enkele particulieren) niet uitgenodigd.

Dat mobiele telefonie op zichzelf heel nuttig en plezierig kan zijn en een groot commercieel belang vertegenwoordigt, moge duidelijk zijn. De kritiek richt zich niet zozeer op de faciliteit 'mobiele telefonie' als zodanig, maar op een bepaald aspect ervan: de in Nederland gebruikte zendersterkten. De bijbehorende elektromagnetische stralingen, zowel door de mobiele telefoons vlak naast het oor als door tienduizenden GSM- en UMTS-basiszenders, kunnen biologische effecten veroorzaken waarvan de onschadelijkheid helemaal niet vaststaat. Op grond van het voorzorgprincipe zouden daarom de gebruikte zendersterkten drastisch omlaag moeten, zelfs tot ver beneden de door de Gezondheidsraad aanbevolen normen. Dit geluid wordt echter niet op de hoorzitting gehoord. Critici, natuur- en milieu-instellingen en bezorgde particulieren, die hun bezwaren wel schriftelijk hebben ingebracht, zijn als spreker niet voor deze hoorzitting uitgenodigd.

Door de eenzijdige voorlichting door de overheid en een algemeen kennisgebrek bij de Nederlandse bevolking en veel parlementsleden over de mogelijke invloeden van elektromagnetische straling op de gezondheid is er nog geen brede maatschappelijke discussie ontstaan over de gevaren van de mobiele telefonie en het bijbehorende zenderpark. Integendeel, in Nederland bestaat nog een breed gedragen euforie over de mogelijkheden van de 'mobieltes'. Deze euforie wordt gevoed door een zeer eenzijdig en massaal reclameoffensief van de telefoonmaatschappijen. Hun 'voorlichting' wordt niet tegengesproken door de Gezondheidsraad of de Overheid. Kritiek op deze gang van zaken heeft in Groot-Brittannië echter al geleid tot waarschuwingen door een onafhankelijke groep van experts (de Stewart-groep, zie: Literatuur pt. 2) en tot regeringsmaatregelen om het gebruik van GSM-telefoons met name door kinderen te beperken.

Ook in Nederland kan deze voorlichting sterk worden verbeterd. De huidige tijdelijke euforie mag niet worden misbruikt om snel een wetsvoorstel betreffende het antennebeleid door te drukken, waarmee zelfs een belangrijk Grondwetsartikel wordt gefrustreerd.

(Een uitvoerige toelichting kon helaas wegens plaatsgebrek niet meer worden opgenomen! Ze is bij de Redactie van GAMMA verkrijgbaar).

AOS CONCREET V-B: DE EVOLUTIE VAN DE MENSELIJKE PSYCHE

Benedict M. Broere

"Is de 'God' die tegenwoordig door de atheïst wordt verworpen, de God van de aartsvaders, de God van de profeten, de God van de filosofen, de God van de mystici of de God van de achttiende-eeuwse deïsten?" Karen Armstrong⁷

Antibon-Legba, neem de barrière voor mij weg...

Papa Legba neem de barrière weg

Zodat ik onbelemmerd doorgang heb.

Wanneer ik terugkom, zal ik de Loa begroeten.

Voedoe Legba, neem de barrière voor mij weg

Zodat ik kan terugkomen.

Wanneer ik terugkom, zal ik de Loa bedanken.

Aanroeping voodoo-cultus Haïti (Loa betekent goden en geesten)⁸

"Bij onze pogingen de godsdiensten der mensen te begrijpen, onderzoeken wij niet alleen onze wereld, maar ook ons diepste innerlijk." Huston Smith⁹

De geschiedenis van de mensheid is één groot en fascinerend verhaal over het leven van vele, zeer verschillende mensen met hun problemen van allerlei aard, hun vreugden en verdriet, hun verwachtingen en angsten en de vele, zeer verschillende manieren waarop zij de wereld waarin zij leven verklaren, de wereld die zij bewonen. Het is deze mens die - ongeacht de gelijksoortige problemen van leven en overleven - steeds weer die ene wereld op een heel eigen wijze geïnterpreteerd heeft. Waarmee die ene wereld eigenlijk steeds meer een wereld van vele werelden is geworden, waarin ook steeds weer andere aspecten van de ene werkelijkheid in het licht zijn gebracht. Aspecten die een eigen leven zijn gaan leiden in de diverse vormen van cultuur, van weten, geloven en expressie, of - in moderner bewoordingen - in eigen levensvormen (Wittgenstein), taalspelen (Derrida) en mentaliteiten (Libbrecht). Terugkijkend over de eeuwen van menselijk denken en geloven en proberen en slagen en ook falen, zie je dan met al deze verschillen het beeld verschijnen van een uiterst complexe en uit vele lagen opgebouwde collage van culturen en subculturen en mensenlevens. Waarin echter onmiskenbaar, gestaafd door een coherent geheel van historische bewijzen, een grote lijn te ontdekken valt. Dat de mens ooit in kleine groepjes heeft rondgezworven. Dat hij zich daarna gevestigd heeft op plaatsen met veel drinkwater en vruchtbare grond. En dat hij uiteindelijk, via vele technologische

⁷ Karen Armstrong, *Een geschiedenis van God. Vierduizend jaar jodendom, christendom en islam*, Anthos, Baarn / Ronald Cohen, Amsterdam, 1995, p. 13.

⁸ Richard Cavendish, *Spectrumatlas van de mythologie*, Het Spectrum, 1982, p. 266.

⁹ Merle Severy, Seymour L. Fishbein, Russell Bourne, Charles O. Hyman, Anne Dirkes Kobor e.a., *Grote godsdiensten*, National Geographic Society - De Haan, 1976, p. 30.

en politieke omwentelingen, is toegegroeid naar het huidige bestaan van moderne-stadbewoner.

Het is deze grote lijn die in belangrijke mate de ontwikkeling van de menselijke psyche bepaalt. Het verhaal dat loopt van de mens als nomadische jager-verzamelaar, naar de permanent gevestigde teler van gewassen en houder van vee, naar de bewoner van de huidige, technologisch hoogontwikkelde stedelijke conglomeraten. Deze verandering in cultuur die op de verschillende plaatsen een verschillende vorm heeft aangenomen en zich in verschillende mate heeft doorgezet, suggereert dat het menselijk bewustzijn niet steeds hetzelfde is gebleven, maar dat het juist veranderd is en in nauwe wisselwerking met de omringende wereld een *ontwikkeling* heeft doormaakt. Zo-zeer, dat we nu terug kunnen kijken over een veelvormig historisch landschap met een grote verscheidenheid aan culturen, aan manieren van voedselvergarig, samenleving en wereldbeschouwing.

Heel duidelijk komt dit naar voren in bijvoorbeeld de beschrijving van het menselijk samenleven en geloven sinds de vroegste tijden door de psychologe en filosofe Elisabeth Badinter.¹⁰ Haar hoofdthema is de verhouding tussen man en vrouw en hoe de samenleving in samenhang daarmee gestalte krijgt, hoe zij hun wereld interpreteren. Zo heeft de prehistorische jager-verzamelaar een ander geloof (*animisme, totemisme*) dan de neolithische landbouwer (*animisme, Grote Moeder, Godenparen*). Deze op zijn beurt heeft een wereldbeeld dat enorm verschilt van dat van het patriarchaat, waarin een *mannelijke god* als heerser en schepper de dominante figuur is; een god die eeuwenlang het denken en geloven van vele miljoenen mensen zal beheersen, totdat men constateert dat hij 'dood' is (*Nietzsche*). Althans dood voor bepaalde groepen mensen onder wie veel wetenschappers.¹¹

Badinter komt voor wat betreft deze ontwikkeling tot de conclusie dat de man-vrouwrelatie in eerste instantie berustte op *gelijkwaardigheid*. Men ervoer nog geen metafysisch onderbouwde ongelijkheid. In de tijd van de landbouw echter zie je dat de *vrouw* een groot aanzien krijgt. Dit berust waarschijnlijk op de samenhang die men legt tussen de vruchtbaarheid van vrouwen en die van de grond en het gewas. Het groter en complexer worden van de culturen en o.a. het ontstaan van een krijgerskaste, de introductie van oorlogvoering, de grotere beheersing van vuur en het bewerken van metalen, het bouwen van grote constructies enzovoort leidt later tot het benadrukken van juist het *mannelijke* in het numineuze. Tegelijkertijd leidt dit tot een steeds geringere maatschappelijke positie van de vrouw - ongeveer zoals die van de

¹⁰ Elisabeth Badinter, *De een is de ander. De relatie tussen mannen en vrouwen*, Pandora-Contact, 1984.

¹¹ "Nietzsche zei reeds dat, wanneer op een dag de wetenschappen de plaats van God zouden innemen, deze weer op een dag ineens zouden storten. Pas dan kan men de juiste vragen stellen. Natuurlijk zijn de wetenschappen en de techniek niet ineengestort. De wereld wordt daardoor meer dan ooit beheerst, en dan in de letterlijke zin van het woord. Maar het problematisch karakter van dit heersen is steeds duidelijker geworden." Jörg Aufenanger, *Filosofie*, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1985, p. 258.

vrouw tegenwoordig in veel patriarchale en collectivistische culturen.¹² Het is pas in de huidige moderne westerse samenleving - aan het eind van een reeks liberale en sociale ontwikkelingen en de golf van vrouwenemancipatie - dat de positie van de vrouw grotendeels weer gelijkgetrokken wordt met die van de man. Badinter stelt dat dit misschien wel wereldwijd zal leiden tot een *androgyn*e samenleving.

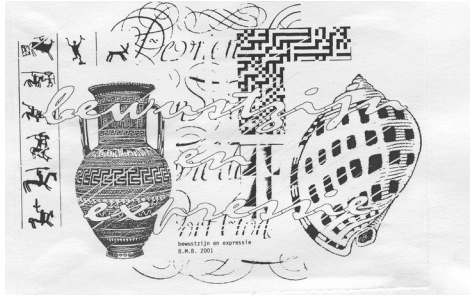
De geschetste ontwikkeling laat duidelijk een beweging zien van een synthese-dominant bewustzijn naar het analyse-dominante bewustzijn van de moderne mens. In het overwegend holistische bewustzijn van de jager-verzamelaar, dat in belangrijke mate voortleeft in dat van de neolithische landbouwer, komt het tot de eerste belangrijke analytische breuken en afsplitsingen als het zich respectievelijk een god gaat voorstellen die buiten en boven de wereld bestaat (Abraham), het bestaan aanneemt van een essentiële orde die het geheel van de werkelijkheid bestuurt (Heraclitus) en van ideeën buiten en boven de wereld (Plato). In later tijden zal deze *analytische wending* zich voortzetten in o.a. een steeds groter ik-bewustzijn en toenemende rationaliteit in vooral het Europa van de opkomende steden, in het tijdperk van de Renaissance en de Verlichting en de processen van emancipatie in de eeuwen daarna. Dit leidt dan via allerlei maatschappelijke omwentelingen uiteindelijk tot de democratische en hoogtechnologische moderne samenleving. Met als opvallende fenomenen daarbij de gestadige individualisering en secularisering. En meest recentelijk de opkomst van - in de postmoderne filosofie - een radicaal scepticisme en relativisme, een *uiteenvallen* van het subject en de 'grote verhalen' - en in feite de filosofie op zichzelf - in vertogen, interpretaties, tekstdelen en fragmenten van bewustzijn. Wat overigens heel goed aansluit bij het toenemend plurale en multiculturele karakter van de moderne samenleving, maar wat strikt genomen die samenleving overgeeft aan desoriëntatie en normloosheid.¹³

Het algemene beeld in heel deze geschiedenis is dat van een grillig patroon van bewustzijnsontwikkeling, met onmiskenbaar daarin de opkomst van analytische vermogens bij vooral de Griekse filosofen. Deze zouden met hun ideeën en mentaliteit een grote invloed hebben op de Romeinen, de joden, de islamieten en

¹² "Drie waarden staan centraal in het leven van de islamitische vrouw: het behoud van maagdelijkheid vóór het huwelijk en trouw aan de echtgenoot en vruchtbaarheid daarna. Alle drie benadrukken ze de afhankelijke positie van de vrouw en alle drie worden ze gebruikt om haar beperkingen op te leggen." Ruud Peters (red.), Alexander H. de Groot, Djúke Poppinga, Arie Schippers, Kees Wagendonk, *Van vreemde herkomst. Achtergronden van Turkse en Marokkaanse landgenoten*, Het Unieboek/Wereldvenster, Houten, 1987, p. 101.

¹³ Robert C. Solomon & Kathleen M. Higgins, *Een andere geschiedenis van de filosofie*, Wereldbibliotheek, Amsterdam, Pelckmans, Kapellen, 1996, p. 352. De emiritus-hoogleraar filosofie J. Sperna Weiland: "De filosofie van de twintigste eeuw eindigt in het moeras van relativisme. Dat kun je natuurlijk ook, met een herinnering aan Nietzsche, perspectivisme noemen en dan klinkt het veel beter, maar de afstand tussen dat perspectivisme en het relativisme is niet groot." J. Sperna Weiland, *De mens in de filosofie van de twintigste eeuw*, Meulenhoff/ Kontakt, Amsterdam, 1999, p. 369.

daarna vooral op het Europa van na de Middeleeuwen. Het betreft hier echter pioniers van een manier van denken die opkwam in een wereld die nog ten zeerste doordrongen was van een sterke religiositeit, wat verwijst naar een synthese-dominant bewustzijn.

De historicus in godsdienstige denkbeelden Thomas O'Loughlin: "Griekenland wordt gezien als de plaats van oorsprong van het rationele denken, de filosofie en de politiek, maar ieder aspect van het leven was doordrongen van het geloof. De tempel en zijn *temenos* (tempelterrein) bepaalden de identiteit van de stad; overeenkomsten die in de stad waren afgesloten, werden er met ceremonies bezegeld. Ook de banden tussen steden en de schakels van de Grieken onderling als etnisch volk werden gesmeed door de gezamenlijke mythologie en heilige plaatsen als de Olympus[...] In huizen, op de markt en op schepen, overal stonden altaren. Hier werden eenvoudige plengoffers gebracht om de steun van de goden te verkrijgen bij persoonlijke aangelegenheden."¹⁴

De meeste Grieken leefden nog in een wereld bevolkt door goden, die je middels offers gunstig moest stemmen voor het behoud van je gezondheid, je voorspoed in handel, je vruchtbaarheid, je opbrengsten in landbouw en visserij, je geluk in de liefde, je overleven in de strijd en wat niet al. Het was slechts een minderheid van mannen met veel vrije tijd en algemeen een grote bestaanszekerheid, die zich mentaal enigszins van deze wereld konden distantiëren. De socioloog Paul Schnabel: "Zo was het klassieke individualisme van het Athene uit de vijfde eeuw v. Chr. (sociologisch en psychologisch overigens nauwelijks te vergelijken met de uitkomsten van het moderne individualiseringsproces) alleen mogelijk bij de gratie van een zeer om-

¹⁴ Ninian Smart (red.), *Wereldatlas van religies*, Könenmann, Keulen, 2000, p. 107.

vangrijke slavenarbeid en uitsluitend weggelegd voor een zeer kleine maatschappelijke en intellectuele elite van mannen."¹⁵

Deze elite van mannen in hogere functies - heersers, bestuurders, organisatoren, vakmensen ook - weerbaar in tijd van oorlog, deze mannen hadden blijkbaar tijd om na te denken over het leven in de steden en over het leven in het algemeen. Daarbij verschoof de aandacht van het meer intuïtief te vatten mythische wereldbeeld naar een manier van interpreteren met groter aandacht voor logica en waarneming. Het is een beweging van synthese naar analyse, resulterend in een samenleving met bijvoorbeeld een zeer gevarieerde houding ten opzichte van het numineuze. En... - vanwege de grotere samenwerking tussen analytische en de synthetische vermogens - eveneens resulterend in schitterende voortbrengselen van architectuur, beeldhouwkunst, dichtkunst, theater, enz. De hoogleraren filosofie Robert C. Solomon en Kathleen M. Higgins: "Er waren binnen de hoogontwikkelde Griekse samenleving veel niveaus waarop 'geleefd' werd, variërend van de letterlijke aanvaarding van de mythische verhalen tot en met tamelijk gezochte poëtische allegorische interpretaties. In ieder geval was het bezit van poëtische ontvankelijkheid onontbeerlijk voor 'wijsheid' en mag die wijsheid niet verward worden met het bezit van wereldse waarheden. Het geloof in het bestaan van goden is vermoedelijk min of meer letterlijk geweest. (Een van de beschuldigen die tegen Socrates ingebracht werden was dat hij niet geloofde in de 'goden van de stad'.) Maar de historische fabels van Heracles, Jason, de Argonauten enzovoort werden door de meeste Grieken ervaren als verhalen waarmee speels en ook wat sceptisch mocht worden omgegaan."¹⁶

Libbrecht, China, India

Het is vooral in de - wat ik maar noem - *Europese ontwikkelingslijn*, die begint in het Midden-Oosten, in de gebieden van de Nijl en Eufrat en Tigris, om zich dan via het Midderrand gebied uit te breiden naar Noordelijk Europa, waarin, met bijvoorbeeld de idee van een transcendente en rationele God, het analytische sterk naar voren treedt in de menselijke psyche. Elders in de wereld, in bijvoorbeeld India en China, is het analytische veel minder pregnant aanwezig. Het is weliswaar zo dat, zoals Huston Smith in het vorige artikel opmerkt, in bijvoorbeeld het hindoeïsme de materie is gedegradeerd tot maya, illusie, maar dominant in dit wereldbeeld is de *mystiek*, het streven van de vereniging van het persoonlijke met het universele, atman met Brahman, wat wijst op een sterke synthese in de menselijke psyche. Hetzelfde valt op te merken bij het boeddhisme, waarin een gelijksoortige diskwalificatie van de materie aanwezig is, gekoppeld aan ook hier een grote hang naar mystiek, innerlijke verlichting en zelfs uitwissing, nirwana. In het Chinese taoïsme en Japanse shintoïsme echter zien we dat de natuur nog steeds een belangrijke plaats heeft in het

¹⁵ Paul Schnabel (red.), *Individualisering en sociale integratie*, SUN, Nijmegen, 1999, p. 14.

¹⁶ Robert C. Solomon en Kathleen M. Higgins, *Een andere geschiedenis van de filosofie*, Wereldbibliotheek, Amsterdam, Pelckmans, Kapellen, 1996, p. 29.

wereldbeeld. Het zijn dan ook deze beide wereldbeelden die, zoals Huston Smith opmerkt, "... het minst ver van hun oorsprong zijn afgedwaald."¹⁷

Opmerkelijk in dit verband zijn de subject-object-verhoudingen die Ulrich Libbrecht in zijn *Inleiding comparatieve filosofie* heeft voorgesteld als typering voor het karakter, dat in de westerse, Indische en Chinese filosofie en mentaliteit overweegt. Kort samengevat: in de westerse filosofie is het subject overwegend *gescheiden* van het object, de wereld (objectivisme), de Indische filosofie benadrukt de *eenwording* van subject en object, het goddelijke (mystiek) en in de Chinese filosofie komt vooral een intens *déél zijn* van de wereld, de natuur (natuurmystiek), tot uiting.¹⁸

Libbrecht: "Het Chinees taoïsme is de zuiverst immanente filosofie, het Grieks-westers denken is gesteund op rationaliteit, het Indisch denken op mysticiteit."¹⁹ Deze posities in nog andere omschrijvingen: "... het zwaartepunt van de religie ligt in de zuivere mysticiteit, net zoals het zwaartepunt van de natuur in de spontane creativiteit ligt (...), net zoals het zwaartepunt van de wetenschap in de zuivere rationaliteit ligt, in de mathematisering van onze kennis."²⁰ "In elk van de sferen van dit bestaan botsen we op grenssituaties, die ons verbieden de sfeer in haar totaliteit te ervaren. In de rationele sfeer botsten we op de onzekerheidsrelaties, op de onkenbaarheid van het infinite-simale, op de onbepaalbaarheid van de tijd ...; in de mystieke sfeer botsen we op de onmogelijkheid van het blijvend nirvana in dit leven, hetgeen ons naar krankzinnigheid en dood zou voeren ...; in de natuurlijke sfeer botsen we op de niet-reduceerbaarheid van de fundamentele krachten, op het geheim van het leven, van het vormprincipe, van de evolutie ..."²¹

Het zal duidelijk zijn dat, zoals Libbrechts typering ook aangeeft, het analytische, het splitsende, de breuk en de afstand, vooral een rol speelt in de westerse filosofie en mentaliteit. De Indische en de Chinese cultuur zijn echter een andere weg gegaan, een weg waarin veel meer het synthetische, in mystiek, natuurmystiek en voorouderverering, een rol is blijven spelen. Typerend hiervoor is bijvoorbeeld het Chinese taoïsme, dat nauw verbonden is met de leefwereld van de jager-verzamelaar.²² Typerend hiervoor is ook de Indische filosofie die, hoewel zeker ook neigend naar het rationele (en individualistische), toch doordrenkt is van een mystiek die zich richt op vereniging met Brahman, de werkelijkheid.²³ Libbrecht: "Indische filosofie was even

¹⁷ Huston Smith, *De religies van de wereld. Onze grote wijsheidstradities*, Servire, Cothen, 1993, p. 396.

¹⁸ Zie: Ulrich Libbrecht, *Inleiding comparatieve filosofie I. Opzet en ontwikkeling van een comparatief model*, Van Gorcum & Comp. B.V., Assen, 1995, en: Ulrich Libbrecht, *Inleiding comparatieve filosofie II. Culturen in het licht van het comparatief model*, Van Gorcum, Assen, 1999.

¹⁹ *Inleiding comparatieve filosofie II*, p. 2.

²⁰ *Inleiding comparatieve filosofie II*, p. 437.

²¹ *Inleiding comparatieve filosofie II*, p. 5,6.

²² Libbrecht: "Het is een van mijn grondstellingen, dat de Indiaanse levensvisie beter als een prefilosofisch taoïsme kan begrepen worden dan als een soort oermonotheïsme." *Inleiding comparatieve filosofie II*, p. 151.

²³ *Inleiding comparatieve filosofie II*, p. 455.

rationeel als westerse filosofie, ze was echter niet rationalistisch, omdat ze ook het niet-conceptualiseerbare integreerde, hetzij langs wegen van negatie, hetzij langs wegen van reductie."²⁴

Familiedenken

Interessant bij deze typering van mentaliteit en wereldbeeld is het op te merken dat ook bijvoorbeeld sociaal gezien de cultuurgebieden van China en India sterke synthetische kenmerken vertonen. In de Chinese cultuur blijkt dit in het zo invloedrijke *confuciaanse collectivisme*, waarin grote nadruk gelegd wordt op het zich loyaal en gehoorzaam inpassen in de directe en ook meer maatschappelijke 'familie'-ordering.²⁵ De hieruit volgende grote neiging tot samenwerking, gekoppeld aan een sterke drang tot leren (om zo maximaal dienstbaar te kunnen zijn) en een langdurige import van westerse kennis, lijkt de basis te vormen van de recente opkomst van een aantal succesvolle economieën in het Verre Oosten. Daarbij gaat het echter bij het 'leren' vooral om de *reproductie* van kennis, het uit-het-hoofd-leren. Zelfstandig denken en het hebben van een eigen mening zijn daarbij van ondergeschikt belang. De 40 jaar lang voor *Time* in Oost-Azië verblijvende journalist Frank Gibney: "Het Amerikaanse idee van de school als democratiserend en stimulerend tot democratisch denken is niets voor hen. Wanneer we hun concentratie op 'uit het hoofd' leren kleineren, dan is een blik op de superieure vergelijkende scores van Koreaanse, Chinese en Japanse leerlingen in wiskunde en andere basisvaardigheden instructief. Hun Amerikaanse tegenhangers hebben, hoewel ze sociaal vóór zijn, verreweg het slechtste pakket aan talenten."²⁶

Het onderwijssysteem is vooral gericht op het bevorderen van een collectieve productiviteit, voortkomend uit een sterke geneigdheid tot samenwerking en conformisme. Daarentegen zal een *innovatieve mentaliteit*, die toch altijd iets revolutionairs en subversiefs heeft, veel weerstand ontmoeten, omdat zij een inbreuk vormt op de zo zeer gewenste collectivistische harmonie. Gibney: "Het sterke familiebewustzijn van de Aziatische volken is gevoed - liever gezegd gecodificeerd - door eeuwen van confucianistische traditie. Of het nu gaat om de directe familiesolidariteit onder bloedverwanten binnen een Chinees bedrijf of de uitgebreide huissolidariteit van de Japanse of Koreaanse onderneming, de geneigdheid tot het volgen van groepsnormen en groepsinspanningen is een machtig voordeel gebleken voor gemeenschappelijke productiviteit. In de moderne fabriek of het laboratorium is groepswerk cruciaal voor succes. Er zijn niet veel Edisons die zelfstandig nieuw elektrisch licht uitvinden in moderne uitvindertsateliers."²⁷

²⁴ *Inleiding comparatieve filosofie II*, p. 480.

²⁵ Zie o.a. Hans Werner, *De Chinese familie*, Fontein, Baarn, 1995; Hans Werner, *Het domein van Confucius*, Fontein, Baarn, 1996; Leon Stover, *Culturele ecologie van de Chinese beschaving*, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1976.

²⁶ Frank Gibney, *De opkomst van het Verre Oosten*, De Haan, /Unieboek, Houten, 1993, p. 218.

²⁷ *De opkomst van het Verre Oosten*, p. 218.

In het Verre Oosten vormde dit confucianisme een belangrijke factor in de opkomst van grote ondernemingen en complexen van ondernemingen, de zogenaamde zaibatsu's (Japan) of chaebols (Korea) oftewel *geldklieken*, die gerund worden door families of uitgebreide families of groepen van uitgebreide families. De concentratie van zoveel macht bij zo weinigen, die in westerse samenlevingen omschreven zou worden met woorden als 'kartelvorming', 'monopolisme' en 'oligopolie', lijkt typerend voor confucianistische samenlevingen. Of althans voor samenlevingen, ook bijvoorbeeld de Indiase, waarin een grote nadruk op samenwerking gecombineerd wordt met een openheid voor westerse technologie en een drang deze combinatie om te zetten in zakelijk succes.²⁸ Frank Gibney: "Met uitzondering misschien van de Indiase familie-conglomeraten bestaat er niet iets vergelijkbaars in het Westen of in andere derde-wereldlanden. Men kan aanvoeren dat ze in een niet-confucianistische samenleving niet op zo'n grote schaal getolereerd zouden worden."²⁹

Je vraagt je daarbij af hoe het in India - bijvoorbeeld in de 'siliconvalley' van India Bangalore - gesteld is met de individuele creativiteit. Is een Marconi, Edison of Einstein daar mogelijk of wordt hij net als in China, Japan e.d. gesmoord in het op conformisme en collectivisme ingestelde onderwijssysteem?

Afrika

In nog veel grotere mate dan in de Indische en Chinese cultuur is een synthesedominante mentaliteit te vinden in de cultuurgroep van Centraal-Afrika. Door de Sahara afgesneden van belangrijke ideeënstromen, en waarschijnlijk ook vanwege het harde tropenklimaat, hebben deze culturen een minder snelle ontwikkeling doorgemaakt dan elders in de wereld. Dit is de reden waarom zij wat betreft mentaliteit en expressie nog grotendeels in de buurt van de jager-verzamelaar zijn gebleven. Zo schrijft de filosoof Heinz Kimmerle in een interculturele vergelijking van Westerse en Afrikaanse filosofie "... dat de onzichtbare wereld van de geesten voor de Afrikanen helemaal bij deze aardse en menselijke wereld behoort, dat er dus van een radicaal immanente transcendentie moet worden uitgegaan en dat er - heel anders dan in islam en christendom - geen sprake is van een situering van deze geesten en van de goden of van het 'hoogste' wezen (*supreme being*) boven de aardse en menselijke wereld."³⁰ Daarbij komt dat men zichzelf ziet als onverbreekelijk verbonden met de natuur, dat men er deel van is. Dit staat in schril contrast met bijvoorbeeld de visie in *Genesis* (een visie die veel later tot in het extreme werd benadrukt door Francis Bacon) dat de mens geacht wordt te heersen over de natuur en over alles daarin.

²⁸ Geert Hofstede spreekt in dit verband van 'Confuciaans dynamisme', waarin veel nadruk wordt gelegd op o.a. spaarzaamheid, volharding, lange-termijn-denken en een openheid voor nieuwe technologie. "Te veel respect voor traditie houdt vernieuwing tegen. Een deel van het geheim van het economische succes van de Vijf Draken [Japan, Taiwan, Zuid-Korea, Hongkongis en Singapore] is het gemak waarmee zij westerse technische vernieuwing hebben geaccepteerd." Geert Hofstede, *Allemaal andersdenkenden. Omggaan met cultuurverschillen*, Contact, Amsterdam, 1991, p. 211.

²⁹ *De opkomst van het Verre Oosten*, p. 219.

³⁰ Heinz Kimmerle, *Mazungumzo: dialogen tussen Afrikaanse en Westerse filosofieën*, Boom, Amsterdam, 1995, p. 161.

Nogmaals Robert C. Solomon en Kathleen M. Higgins: "De Afrikaanse stammensamenleving omhelst ook het karakteristieke *animisme*, dat wil zeggen de overtuiging dat de dingen in de hele natuur met een ziel begiftigd zijn, vaak met de ziel van de voorouders die niet langer individueel in de herinnering voortleven. Voor de meeste Afrikanen is de hele natuur vervuld van levende krachten. Er huizen geesten in de natuur en de mens is tot een zekere mate van wisselwerking daarmee in staat, door gebruik te maken van de krachten van de geesten en ze naar elders te verdrijven. De geesten zijn ook machtiger, omdat ze directer met het goddelijke in contact staan dan de mens. Ze kunnen zich aan de mens tonen en ook op hem inwerken, zowel in goede als in kwade zin. De Afrikaanse overtuiging dat de mens nauw met de natuur verbonden is, vormt een organisch onderdeel van het traditionele geloof in het wezenlijk geestelijk karakter van de natuur."³¹

Deze kijk op de werkelijkheid, dit animisme, correleert trouwens met het *sociale* karakter van de Afrikaanse samenleving, dat net als in de Azië gericht is op de familie en de uitgebreide familie. Het individu is niet belangrijk, maar de groep, de familie, de clan of stam. De groep bepaalt je identiteit, de zwaarste straf is de verbanning uit de groep. Heinz Kimmerle: "De Afrikaanse gemeenschapszin is vaak geprezen. Hij wordt als een van de meest duidelijke kenmerken gezien van het verschil tussen Afrikaanse en Westerse sociale verhoudingen. De familie, niet als kerngezin, maar in de brede zin van 'extended family', is in Afrika de bepalende sociale omgeving van de mens. De sibbe of clan, het dorp, de etnische groep of het volk en in sommige gebieden van Afrika het koninkrijk, zijn de wijdere kringen die zich om de familiestructuur heen hebben gevormd."³²

In Afrika is meer dan elders in de wereld de archaische mentaliteit, de vroegste wereldervaring of werkelijkheidsbeleving, blijven voortbestaan. Dit betekent echter niet dat er geen ontwikkeling is geweest naar complexere vormen van samenleving. De Afrikadeskundige Basil Davidson wijst terecht op het feit dat een aantal van de West-Afrikaanse culturen in de 15e eeuw een dermate hoog niveau van ontwikkeling hadden bereikt, dat de in die tijd voor het eerst verschijnende Europese ontdekkingsreizigers zeker niet in staat waren hen meteen naar hun hand te zetten. Davidson: "Geen van de eerste Europeanen die Benin bereikten of de andere goed bestuurde rijken van West-Afrika, heeft ooit gedacht dat hij op bezoek was bij zijn 'natuurlijke minderen'. Integendeel, zij streefden naar een gelijkwaardig samengaan en waren tevreden als ze dat konden verwezenlijken, als de mogelijkheid ontbrak hen te plunderen of uit te zuigen."³³

³¹ Robert C. Solomon en Kathleen M. Higgins, *Een andere geschiedenis van de filosofie*, Wereldbibliotheek, Amsterdam, Pelckmans, Kapellen, 1996, p. 211.

³² *Mazungumzo: dialogen tussen Afrikaanse en Westerse filosofieën*, p. 88.

³³ Basil Davidson, *Afrika. Een groots continent*, Rostrum, Haarlem, 1984, p. 132. Zie ook: C.D. Darlington, *De evolutie van mens en maatschappij*, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1973. "Na 1500 werden de verbeterde vuurwapenen een middel om de structuur van de inheemse maatschappij af te breken. Een eenvoudige indicator voor de verandering is het feit dat de Portugezen in 1492 de Hottentotten niet

Later zou het groeiende verschil in technologische ontwikkeling - o.a. vuurwapens - dan toch het drama van de slavenhandel mogelijk maken. Een praktijk die reeds in Afrika zelf gebruikelijk was, maar die aan boord van de schepen en later op de plantages een peilloze diepte van afschuwelijkheid bereikte.

Nog weer enkele eeuwen later zou blijken hoezeer de steeds analytischer wordende westerse cultuur compensatie zou zoeken in de indringende kleuren, vormen en ritmen van de Afrikaanse cultuur. Wat dan in een kruisbestuiving geleid heeft tot de ontwikkeling van opwindende en niet meer weg te denken kunstvormen als jazz en rock & roll en het werk van bijvoorbeeld Picasso.

Islam, boeddhistische distantie

Samenvattend valt dus te zeggen dat de Indische, Chinese en Afrikaanse mentaliteit en cultuur andere ontwikkelingspatronen vormen dan de Europese. Je zou kunnen zeggen dat zij allerlei specifieke gebieden in het synthesedomein meer dan gemiddeld ontsloten hebben. In India de wereld van de mystiek, in China het familiedenken en de relatie met de natuur en in Afrika de ontwikkeling van een bijzonder vitale kunst met felle kleuren en ritmen, die waarschijnlijk als overlevingsstrategie temidden van een hardvochtige natuur golden. In Europa daarentegen, zie je een voortdurend intensiever expressie van de analytische vermogens van het menselijk bewustzijn in bijvoorbeeld het benadrukken van het individu (Renaissance) en de rationaliteit (Verlichting), in de zo bij uitstek analytisch gerichte methode van wetenschappelijk onderzoek (Descartes), in een *afnemend* vermogen tot ervaring van het numineuze (God is dood, Nietzsche) en zeker ook in de neiging tot het *beheersen en exploiteren* van tot grondstof en middel geobjectiveerde en gereduceerde natuur en mensen (Francis Bacon, kapitalisme, kolonialisme).

Interessant daarbij is het op te merken dat bijvoorbeeld de wereld van de islam in haar belangstelling voor Griekse filosofie, het voortontwikkelen van diverse wetenschappen en algemeen de ontwikkeling van een geavanceerde cultuur, lange tijd *deel* is geweest van de Europese ontwikkelingslijn.³⁴ Echter door diverse factoren, o.a. de verwoestende invallen van noordelijke steppevolkeren, de evenzo destructieve kruistochten en het zich in de 15e en 16e eeuw verplaatsen van de handelslijn door het Midden-Oosten naar de zeeroute om Afrika, is er uiteindelijk een stagnatie in haar culturele ontwikkeling opgetreden. Een stagnatie die er waarschijnlijk toe leidde dat de filosofie, en algemeen het innovatieve denken, na een bloei van enkele eeuwen in een kwaad daglicht kwam te staan. Instigator hierbij is de theoloog Al-Ghazali die zich stoorde aan het als verwarrend en subversief ervaren gespeculeer van de filoso-

durden aanvallen en daarom besloten zich te vestigen in Angola en Mozambique. Maar in 1652 konden de Hollanders met hun nieuwe vuurwapenen rustig landen en zich vestigen aan de Kaap." (p. 627)

³⁴ Zie: Ruud Peters (red.), Alexander H. de Groot, Djúke Poppinga, Arie Schippers, Kees Wagtendonk, *Van vreemde herkomst. Achtergronden van Turkse en Marokkaanse landgenoten*, Het Unieboek/We reldvenster, Houten, 1987, het hoofdstuk: *De bloei van de Arabisch-islamitische cultuur en haar invloed op West-Europa*.

fen.³⁵ Op de achtergrond zal hierbij hebben meegespeeld het wantrouwen van de heersende despoten jegens kritische en zelfstandig denkende mensen.³⁶

Van belang is het verder bij de genoemde typering van de Indische, Chinese, Afrikaanse en Europese mentaliteit en wereldvisie op te merken, dat het hier *accenten* betreft: dat de eerstgenoemden meer naar synthese neigen, en de laatstgenoemde meer naar analyse. Deze functies spelen echter, en dat in allerlei combinaties en accent-verhoudingen, een rol in *elke* cultuur en in *alle* aspecten van die cultuur. Zo spelen bijvoorbeeld analyse en synthese een rol in de *beleving van tijd* in die zin dat de analyse het vermogen tot distantie geeft, terwijl synthese het vermogen geeft een hele reeks van gebeurtenissen en mogelijke gebeurtenissen te verbinden tot een patroon van verleden, heden en toekomst. Het boeddhisme voert deze distantie dermate ver door - in meditatie, jarenlange oefening - dat de werkelijkheid uiteindelijk een illusoire film wordt. De filosoof Martien Schreurs schrijft hierover in een werk over de beleving van tijd en ruimte in de verschillende culturen: "Mensen verschillen [...] van dieren dat ze in staat zijn om zich bewust van hun omgeving te distantieren. Uit dit vermogen tot distantie ontstaat de tijd. Als de mens volledig in indrukken van dit moment zou opgaan, zou er alleen het 'nu' bestaan. Dan zouden we niet kunnen onthouden wat er eerder gebeurd is en we zouden evenmin kunnen verwachten wat er later zal gebeuren. In de boeddhistische levensbeschouwing wordt geprobeerd om het vermogen tot distantie zo ver mogelijk te ontwikkelen. De Boeddha is een mens die dit reflexieve vermogen zodanig heeft ontwikkeld dat hij of zij zich uit de levenscyclus heeft weten te bevrijden."³⁷

In het hierna volgende artikel zal gekeken worden naar factoren die de ontwikkeling van de analytische vermogens gestimuleerd hebben. Het zal daarbij blijken dat de wending richting analyse de *algemene creativiteit* ten zeerste bevordert heeft. Een creativiteit die voor het eerst werkelijk manifest werd in de Europese bloei in kunst en economie en wetenschap en techniek.

³⁵ Zie: Jan Bor & Errit Petersma (red.), *De verbeelding van het denken. Geïllustreerde geschiedenis van de westerse en oosterse filosofie*, Contact, Amsterdam/Antwerpen, 1996, p. 157.

³⁶ "Maar al snel [11e eeuw n. Chr.] zonk de Abbassidische dynastie, die met de fakkel van de rede de macht had gegrepen en de briljantste denkers had ingezet om zichzelf te propageren, weg in paleis-intriges. Nu worden het openstaan voor rede en persoonlijke mening en de verheerlijking van het persoonlijk initiatief als vreemd veroordeeld. De jacht op de *falasifa* begon en vrijdenkers werden veroordeeld als *kafir* (ongelovige) en *moelhid* (atheïst). Om hun despotisme te grondvesten recruteerden de Abassiden vanaf dat moment hun denkers uit de kennistraditie die gehoorzaamheid aanmoedigt en zelfstandig denken verbiedt. Deze traditie, die voortaan aangeduid wordt met het begrip *sjaria*, had fatale consequenties, zij houdt tot vandaag de dag het democratische proces tegen omdat zij onze blinde gehoorzaamheid aan de leider verbindt met onze eerbied voor de religie." Fatima Mernissi, *Islam en democratie. De angst voor het moderne*, De Geus, Breda, 1993, p. 52 e.v. (Toevoeging tussen haken: B.B.)

³⁷ Martien Schreurs, *Voorbij de grenzen van ruimte en tijd*, Damon, Best, 1994, p. 12.

EDUCARE

blad voor ouders, onderwijsgeevenden en therapeuten

Uitgave van de Stichting Universele Opvoeding

Vanuit een holistisch perspectief wordt een visie op de mens gegeven als onverbreekelijke eenheid van lichaam, ziel en geest, verbonden met de maatschappij in al haar facetten en met de natuur in al haar dimensies.

4 nummers per jaar f 55,-

tel.: 055-5214660

Het integrale denken als filosofisch beginsel

Hans Vincent

Algemeen

Het begrip 'integraal denken' wordt in diverse vakgebieden gebruikt, zoals de planologie, de bestuurskunde, de medische wetenschap, maar het gaat hier om de toepassing daarvan in de filosofie. Nu is Nederland niet zo de goede plek voor de behandeling van een filosofisch begrip. Wij Nederlanders zijn erg goed op bepaalde technische gebieden, zoals de waterbouw. Ook op de terreinen van de handel en de industrie hebben we goede capaciteiten. Maar op filosofisch gebied is Nederland niet zo belangrijk. We hebben wel Erasmus en Spinoza voortgebracht. Erasmus was een Rotterdammer, maar verbleef bijna zijn hele leven in het buitenland. Spinoza kwam uit Amsterdam, maar werd daar niet getolereerd en verhuisde naar Rijnsburg, waar hij brillen moest slijpen om in zijn levensonderhoud te voorzien. Onze nabuurlanden, zoals Frankrijk, Engeland en Duitsland hebben meer uitgesproken filosofische tradities, die ook in de moderne tijd nog een belangrijke rol spelen. In Frankrijk heeft in de vorige eeuw o.a. de existentiële filosofie zich ontwikkeld, waartoe ook Jean-Paul Sartre behoort. Engeland is meer rationalistisch georiënteerd, hetgeen tot uiting komt in de filosofieën van Bertrand Russell en Karl Popper. Duitsland is belangrijk door de Frankfurter Schule, het neo-marxistische maatschappijkritische denken met mensen als Erich Fromm en Herbert Marcuse.

Al deze moderne richtingen hebben belangrijke impulsen gegeven aan de persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling, aan de wetenschap, de logica en de taal. Zij zijn vooral praktisch gericht en dat is in overeenstemming met de huidige maatschappelijke tendens. Maar ook in deze nieuwe maatschappelijke situatie van economische, wetenschappelijke en technologische ontwikkeling, van welvaart voor de grote massa's van de bevolking, kan men vragen van fundamentele aard blijven stellen, zoals die betreffende de ware aard van de kosmos, de wereld, het leven, de mens en de uiteindelijke vraag: wie ben ik eigenlijk?

Deze vragen worden ook door de moderne filosofie niet of nauwelijks beantwoord. Daartoe zullen we terug moeten naar de bronnen van alle filosofische kennis en die vinden we vooral in de oude filosofische en religieuze geschriften, zoals die van de Griekse filosofen, in de gnosis van het oude Egypte, de Veda's en Upanishads van het oude India, de boeddhistische geschriften, de Tao-te-tjing van het oude China en ook in de oude joodse en christelijke teksten, zoals de Bijbel en de latere theologische verhandelingen. Hierin vinden we diepzinnige beschouwingen over de ware aard van de wereld en het leven. Het zijn deze beschouwingen die we tot onze beschikking hebben en die we kunnen gebruiken ter beantwoording van de fundamentele vragen, die nog steeds geldig zijn.

Het integrale denken maakt van deze bronnen gebruik. Daarnaast ook van meer moderne kennis uit de latere filosofie, met name uit westerse bronnen en ook van de

wetenschap. Het integrale denken streeft naar integratie van de verschillende wijzen van kennen in religie, filosofie en wetenschap binnen één gemeenschappelijk kader. Is zo'n kader wel mogelijk? Liggen de benaderingswijzen in deze vormen van 'kennis' niet te veel uit elkaar? Ik zal nu nagaan wat de kennis verkregen uit deze bronnen inhoudt.

Religie

Het woord 'religie' komt van het Latijnse woord 're-legere' en dat betekent: opnieuw lezen (van Dale). Er waren teksten, die zo belangrijk werden gevonden dat zij steeds weer opnieuw werden gelezen. Ik kan mij voorstellen, dat dit lezen in groepsverband gebeurde en wel op plaatsen, die tevoren werden gebruikt voor ceremoniële bijeenkomsten in het kader van de vroegere animistische gewoonten. Op die plaatsen werden tempels, kerken en moskeeën gebouwd. Er waren mensen die de teksten beter begrepen dan anderen en zo ontwikkelde zich een priesterkaste met bijbehorende vormen van theologie, autoriteit, dogmatiek en traditie. De kennis ontleend aan religieuze bronnen werd daardoor tot openbaringskennis: het is waar, omdat het gezegd is. Degene die het heeft gezegd is een 'profeet', een 'meester', een 'zoon van God'. Het bijwonen van de bijeenkomsten werd een sociaal gebeuren. In de strakke sociale controle van de vroegere maatschappijverhoudingen kon men zich niet onttrekken aan gemeenschappelijke gebeurtenissen. Iedereen hoorde erbij, op straffe van uitstoting.

Momenteel is dat anders. In de westerse wereld staat de individualiteit op de voorgrond en de groepsbinding is gering. Bovendien beschikken we over de kennis van vele religieuze bronnen en we hebben de vrijheid om die naar eigen goeddunken te bestuderen. We kunnen teksten vergelijken en daaruit onze conclusies trekken. Zo wordt het christelijke scheppingsprincipe aangeduid met het begrip 'God', dat we ook in de Egyptische gnostiek en in de Griekse filosofie terugvinden. In de oude filosofie van India, de bron van hindoeïsme en boeddhisme wordt het scheppingsprincipe 'Brahman' genoemd en in het oude China 'Tau'. Natuurvolken spreken veelal van de 'Grote Geest' of van 'Moeder Aarde'. In deze voorstellingen zitten veelal maatschappelijke projecties verborgen. Zo is het godsbegrip in westerse en Indiase vorm steeds mannelijk. Dat geldt niet voor het Chinese of Indiaanse scheppingsprincipe. Ook andere religieuze voorstellingen zijn doortrokken van door tijd en plaats bepaalde maatschappelijke normen en waarden. De menselijke 'ziel' wordt beschouwd als goddelijk verschijnsel, maar die ziel wordt met verhalen over hemel en hel wel beloond en gestraft volgens sociale normen.

Als we de oude voorstellingen ontdoen van hun sociale en misschien ook de psychologische projecties houden we een niet nader benoembaar scheppingsprincipe en bijbehorende religieuze begrippen over, die vooral vragen oproepen en daardoor verwijzen naar een mysterie, dat alleen door verwondering en ook bewondering benaderbaar is. Ik denk dat de religie uit die vragen en dat intuïtieve gevoel van het onbegrijpelijke voortkomt.

Filosofie

Filosofische kennis is gebaseerd op redenering. We proberen de wereld die we waarnemen te verklaren door argumentatie en discussie. Zo kunnen we filosofische systemen en principes opbouwen. Daarbij gaan we steeds uit van veronderstellingen. Zo bouwde Plato zijn filosofie op de ideeënleer. De door God geschapen ideeën waren absolute en eeuwige principes, die ten grondslag liggen aan de bestaande werkelijkheid. Deze is niets anders dan een afspiegeling van die ideeën, die een universele geldigheid hebben. De ideeën betreffen onze algemene begrippen zoals bed en huis, verder kwalificaties als kort-lang, jong-oud, maar vooral ook de ethische kenmerken op een hoger niveau van abstractie, zoals goedheid, rechtvaardigheid en schoonheid.

Mijn eigen veronderstellingen zijn verwant aan de ideeënleer van Plato. Ik ga ervan uit dat de wereld van de verschijnselen, zoals wij die kennen wordt bepaald door de natuurwetten, de blauwdrukken en de principes, allemaal voortvloeiend uit een niet nader bepaalbare scheppingskracht:

- 1 De natuurwetten, die de wereld van de materie en deels ook de wereld van de levende vormen beheersen. Deze zijn gebaseerd op de principes van de wiskunde en gehoorzamen aan de wetten van de oorzakelijkheid, d.w.z. de bepaling van gebeurtenissen door daaraan voorafgaande feiten.
- 2 De blauwdrukken ofwel vormgevende krachten, die de uitkomst van ontwikkelingsprocessen bepalen. Het gaat hierbij om een andere soort oorzakelijkheid, te weten die van de finaliteit ofwel de verborgen uitkomst van veranderingsprocessen. Die krachten vinden we vooral op het gebied van organische processen, zoals de groeiprocessen in levende organismen en in de menselijke ontwikkeling, zowel individueel alsook collectief. Het ligt in de blauwdruk van een jonge mens al verborgen of hij/zij een muzikaal genie wordt. Een ander soort blauwdruk kan in een maatschappelijk systeem verborgen liggen, namelijk of het zich zal ontwikkelen tot een democratische samenleving.
- 3 De derde vorm van conditionering vloeit voort uit de ethische principes. Dat zijn normatief gegeven bepaaldheden, die we terugvinden in de religieuze en staatkundige voorschriften, zoals die van de 'geboden' van de naastenliefde, van waarheid, vrijheid en gelijkheid. Het zijn de verborgen regels die overal en altijd geldig zijn en die door religieuze leraren en filosofen zijn geopenbaard en opgeschreven.

Kenmerk van deze benadering is het dynamisch karakter daarvan: de werkelijkheid zoals wij die kennen is in een proces van ontwikkeling. De natuurwetten zijn voor een deel bekend, maar de blauwdrukken en de ethische principes moeten voor het merendeel nog begrepen en gerealiseerd worden. De wereld, de mensheid en de mensen zijn op weg naar een toekomst, die nog verborgen is. De huidige problemen

van de emancipatie van vrouwen, de integratie van etnische en religieuze groepen binnen nationale eenheden, de globalisering en de ecologische problemen zijn signalen, dat we op weg zijn naar een ander soort samenleving en wel op wereldniveau.

Wetenschap

De wetenschappelijke methode is gebaseerd op de benadering via de causaliteit. Dat is het verklaren van verschijnselen door het vaststellen van de daaraan voorafgaande oorzaken. Zowel die verschijnselen als de oorzaken zijn waarneembare, zo mogelijk ook meetbare grootheden. Wetenschap zoekt naar algemeen geldige wetten. De verklaring wordt voorafgegaan door het opstellen van een hypothese. Uit de waarnemingen wordt afgeleid of de hypothese juist is. Dat heet verificatie. Elke hypothese moet volgens de wetenschapstheoreticus Karl Popper ten minste voldoen aan de eis, dat de onjuistheid daarvan vastgesteld kan worden (falsificatie).

Belangrijke wetenschappers waren Copernicus, Galileï en Newton. Copernicus heeft door nauwkeurige waarneming kunnen vaststellen dat de aarde om de zon draait en niet andersom, zoals men in die periode – ca 1500 n. Chr. – dacht. Galileï ondersteunde de theorie van Copernicus, maar kreeg daardoor een conflict met de kerkelijke autoriteiten. Hij heeft ook wetten van de zwaartekracht ontdekt. Ook Newton heeft op dat gebied gewerkt en hij heeft bovendien baanbrekend werk op het terrein van de wiskunde verricht.

De door de wetenschap ontdekte wetmatigheden vinden toepassing in de techniek. Daardoor is het gehele maatschappelijke leven in de laatste tweehonderd jaar totaal veranderd. Dat geldt met name de productie, het vervoer, de informatie. Hierdoor en door de medische ontwikkeling is de bevolkingsomvang wereldwijd meer dan vertienvoudigd en dat proces gaat nog steeds verder.

Voor het integrale denken, ook op filosofisch gebied, geldt de wetenschappelijke kennis als uitgangspunt. Maar de wetenschap kan alleen maar oorzakelijke relaties in de hier bedoelde betekenis vaststellen en er zijn nu eenmaal vele vragen die op deze wijze niet beantwoord zijn en ook niet beantwoord kunnen worden. De vragen naar de uiteindelijke oorzaken en de bedoeling van vele verschijnselen vereisen een andere wijze van benadering. Dat zijn bijvoorbeeld vragen omtrent de oorzaak en de ware aard van de schepping, omtrent de zin van (menselijk) leven en omtrent het bestaan van andere, niet waarneembare, energetische vormen. Zo blijft de vraag bestaan of de mens een onsterfelijke ziel heeft, een kern van een andere soort substantie, die na de dood blijft voortbestaan. Ook ethische vragen, zoals die omtrent de juiste manier van leven kunnen door de wetenschap niet of nauwelijks beantwoord worden. Daarom hebben we de filosofie en de religie nodig. Het kan dan ook zijn dat men zich beroept op een bepaalde filosofische of religieuze richting, zoals een van de varianten van de christelijke leer, een andere godsdienst, een idealistische of materialistische filosofie.

Het integrale denken zoals hier is ontwikkeld, gaat uit van de gedachte dat we momenteel in één wereld leven en dat we gebruik kunnen maken van een variëteit van bronnen, waaronder die van niet-westerse herkomst. Een integratie van de westerse exacte, concrete en praktische denkwijzen met de niet-westerse - met name oosterse - diepe, fundamentele, maar ook speculatieve opvattingen kan leiden tot de antwoorden op bovengenoemde en ook andere vragen. Daarbij geldt dan wel als uitgangspunt dat de te volgen procedure vooral westers is: het integrale denken is gebaseerd op onderzoek, discussie, twijfel, de procedure zoals die in de academische wereld gebruikelijk is. Wanneer we zoeken naar de oorzaak van de oorzaken ofwel de verklaring van de verklaringen zullen we open moeten staan voor alle denkbare antwoorden. Dat bepaalt het procesmatige karakter van deze denkwijze. Er is geen absolute juistheid of waarheid, wel een open benadering van de vele en moeilijke vragen die op deze wijze aan bod komen.

Argumenten

Tenslotte is er de vraag of de wetenschappelijke ontwikkeling niet zover komt, dat ook voor de hier genoemde probleemgebieden op den duur door de wetenschappelijke werkwijze antwoorden worden gevonden. Er waren immers in het verleden vele veronderstellingen die een antwoord op religieuze en filosofische basis hadden gevonden, maar die door de wetenschappelijke ontwikkeling volstrekt onjuist zijn gebleken. Daarbij kunnen we denken aan de oude geocentrische opvatting omtrent het heelal, het bestaan van goden, geesten e.d. De kennis van de samenstelling van de materie en ook steeds meer van biologische processen neemt immers snel toe. Er zijn 7 argumenten, die een indicatie vormen dat de wetenschappelijke ontwikkeling wel voortgaat, maar niet voldoende om een aantal fundamentele gegevens uit de natuurkunde en andere wetenschappen te kunnen verklaren:

1. Een eigenschap van de materie is de zwaartekracht. Wij kennen die omdat we op de grond blijven staan, op onze stoel blijven zitten, omdat de aarde om de zon draait, de maan om de aarde enzovoort. Net zoals alle materiële verschijnselen wordt de zwaartekracht beschreven door de wetten van de wiskunde. Niemand weet wat zwaartekracht in feite is. Is er toch iets dat alle materie met elkaar verbindt?
2. Vanuit de astronomie is bekend dat de waarneembare materie in het immense heelal slechts een klein deel van de totale materie is. De schattingen lopen uiteen van 1 tot 10%. De niet-waargenomen materie wordt 'donkere materie' genoemd. Dit geeft sommige natuurkundigen aanleiding te stellen, dat de 'lege ruimte' gevuld is met een enorme hoeveelheid energie, die wij niet kunnen waarnemen.
3. De samenstelling van de materie in het heelal waaruit de sterren en de planeten, waaronder ook de zon en de aarde, zijn ontstaan, is zodanig dat uit de oorspronkelijke materievormen - met name waterstof en helium - zwaardere elementen voortkomen, die de basis van organische molekulen vormen die de bouwstoffen van de levensvormen zijn. Hieruit kan men afleiden, dat het

ontstaan van leven, ook in de vorm van menselijk leven, reeds als mogelijkheid in de materie aanwezig is. Dit wordt het antropisch principe genoemd.

4. We weten niet hoe de levende vormen ontstaan. De overgang van de niet-levende materie naar de meest elementaire levensvormen is relatief groot. Met name het ontstaan van een cel is niet duidelijk. Ook de overgang van de lagere naar de hogere organisatievormen van het leven is onbekend. Waarom kregen elementaire levensvormen een kop, een maag-darmkanaal, ogen, oren, poten, een baarmoeder, een elementair denkvermogen en tenslotte – de mens - een vier keer zo grote herseninhoud als de voorafgaande levende soort, de mensaap? Darwins theorie van mutatie en selectie verklaart wel aanpassingen, maar er is nog steeds discussie over de vraag of op die wijze ook evolutionaire veranderingen verklaard kunnen worden.
5. Een opmerkelijk verschijnsel betreffende de genetische structuur van de levensvormen is het geringe verschil tussen de chimpansee en de mens. Ook mensen onderling vertonen grote verschillen in capaciteiten en culturele geaardheid. De bijzondere vermogens van sommige mensen blijken soms wel en soms niet verband te houden met in de voorfamilie bestaande eigenschappen.
6. Ook de oorzaken van de maatschappelijke veranderingen zijn veelal niet aan te geven. Zo zijn de redenen die hebben geleid tot de huidige maatschappelijke en technologische ontwikkelingen niet duidelijk aan te geven. Er zijn geen verklaringen te vinden, waarom de wetenschap en de technologie zich juist in het noordwesten van Europa hebben ontwikkeld. In de daaraan voorafgaande periode waren de Chinezen in wetenschappelijk en technologisch opzicht verder gevorderd, en hetzelfde geldt voor de Arabieren.
7. Mensen hebben een heel verschillend levenslot. De een leeft lang, in welvaart en gezondheid, de ander is een kort en ellendig bestaan beschoren. Dit lijkt zeer onrechtvaardig. Als we ervan uitgaan, dat er een rechtvaardigheidsprincipe in het universum bestaat, kunnen we deze ongelijkheid dan verklaren door te verwijzen naar het reïncarnatieprincipe? Dat principe stelt dat iedere mens als bewustzijns-eenheid in een lange serie levens een veelheid van ervaringen moet doormaken, waardoor deze eenheid in bewustzijnsvermogen groeit. Indien het menselijk leven een uiteindelijke bedoeling zou hebben, kan dat betekenen dat iedere bewustzijns-eenheid de kans krijgt zich uiteindelijk te verenigen met de universele intelligentie – God of Brahman genoemd – die aan het ontstaan van het heelal voorafgaat.

Conclusie: in de diverse takken van wetenschap bestaat een groot aantal onopgeloste verschijnselen. Vooralsnog kunnen wij slechts veronderstellingen formuleren over mogelijke antwoorden. Zo is volgens David Bohm (natuurkundige, met name gespecialiseerd in relativiteitstheorie en quantumtheorie) de lege ruimte gevuld met een *immense sea of energy*. Datgene dat zich aan ons manifesteert is slechts een zeer klein deel van die energie, een vage afspiegeling van de ultieme werkelijkheid. Deze conclusie stemt overeen met de reeds door Plato geformuleerde ideeënleer.

In die 'zee van energie' zijn de voorwaarden gegeven voor de manifestaties die wij kennen. De natuurwetten die de materie regeren, de ontwikkeling van de levende soorten, de maatschappelijke ontwikkelingen en het menselijk leven in zijn individuele manifestaties zijn het vermoedelijke resultaat van een bedoelde en gewilde schepping. De aard van die wil en bedoeling kunnen wij door kennismaking van hetgeen daarover in religie, filosofie en wetenschap is gezegd en door voortgaande redenering proberen te benaderen. Het is een nooit eindigend pad van onderzoek, dat geen zekerheid biedt.

PERSBERICHT

Met de MANIFESTATIE 'DE VERKENNING', **18 MEI 2001** IN DE LAURENSKERK te Rotterdam geven het Humanistisch Vredesberaad en de Vereniging PAIS gehoor aan de oproep van Nobelprijswinnaars voor de Vrede en van Algemene Vergadering van de VN om in dit decennium te werken aan het thema '**Cultuur van Vrede en Geweldloosheid**'. Naast een tweetal debatten worden in 2001 activiteiten met scholen en kunstenaars uitgevoerd. Opening en aanvang: 8.30-9.15 uur Eindtijd: ca 18.00 uur. Na de opening door Erasmus zullen in drie debatronden oorzaken van geweld en de kansen en mogelijkheden voor cultuurverandering worden onderzocht en bediscussieerd. O.l.v. Bert van Meggelen vinden achtereenvolgens discussies plaats over: Geweld en de Stad, inleider Herman Meijer, wethouder van Rotterdam; Geweld en Europa, inleiding door Fauzaya Talhaoui, Belgisch parlementslid; Geweld en Cultuur, inleider Gert Groot, filosoof (Erasmus Universiteit). In eerste instantie zullen panelleden op de inleidingen reageren, waarna discussie met het aanwezige publiek zal plaatsvinden. De panels zijn breed samen-gesteld uit kerkelijke en levensbeschouwelijke vertegenwoordigers, journalisten en theatermakers. Dit om zoveel mogelijk meningen aan de orde te laten komen. Verder zal mevrouw Cvijeta Novakovic spreken over haar ervaringen in de dagelijkse praktijk van het Centrum voor de Cultuur van Vrede en Geweldloosheid in Tuzla (Bosnie). De manifestatie wordt afgesloten met een inleiding over 'Humor en Geweldloosheid'. Informatie: Rein Heijne 010-4049148 en op internet: >www.vredesdebat.nl<. Aanmelding: postadres, Gropiuslijn 7, 2728 AV Zoetermeer; e-mail: >hubpief@hetnet.nl<, faxnummer: 015-2121694 en door overmaking van fl.25,00 op giro 4173490 van Pais te Delft.

**Hugo S. Verbrugh 'Karma & Reïncarnatie – Een filosofische analyse'
met een voorwoord van Marten Toonder -Uitg. Agora, Kampen, 2000,
206 pagina's**

Henk Hogeboom van Buggenum

Van een schrijver die behalve medicus en filosoof ook lid is van de Stichting Skepsis mogen we een zeer kritische beschouwing verwachten van het onderwerp 'karma en reïncarnatie'. Aan deze verwachting wordt mijns inziens volledig voldaan. Dat volgens enquêtes 25 procent van de Europeanen in een of andere vorm gelooft in karma en reïncarnatie, was voor Verbrugh alle reden om voor de bestudering van dit fenomeen de Stichting Kairos op te richten. Hij behandelt het thema dan ook niet als een gelovige – wat hij vanuit zijn antroposofische achtergrond eveneens is – maar puur als wetenschapper. Dat wil zeggen: hij gaat uit van empirisch bewijsbare gegevens.

Zijn die gegevens er dan? Dat hangt er natuurlijk allereerst van af wat je onder reïncarnatie verstaat. Verbrugh laat er geen misvatting over bestaan: "De fysieke persoon die we in dit leven zijn is uniek en onherhaalbaar en het is een evident onhoudbare voorstelling van zaken, dat die ooit als zodanig zou worden wedergeboren" (p. 18). Om aan te geven wat er dan wel gebeurt, kan men volgens hem het beste zichzelf vergelijken met bijvoorbeeld tien jaar geleden. Dan merkt men dat men ondanks alle veranderingen toch in wezen dezelfde is. Het is alsof zich een 'entiteit' voortplant in de tijd, alsof men zich van het *hiervoor* via het *hiernu* ontwikkelt naar het *hierna*. Dat is ook essentieel voor het begrip 'karma': het doorwerken van invloeden uit het verleden in het heden, de mogelijkheid om inzicht, bewustzijn omtrent deze doorwerking te verwerven en de bereidheid tot handelen op geleide van dit inzicht (p. 22). Het droombewustzijn associeert Verbrugh met het bewustzijn dat we wellicht zowel tussen die fases als in het bestaan tussen twee incarnaties (het hiertussenmaals) hebben. Hoe voorzichtig men met herinneringen aan vorige levens ook moet zijn, Verbrugh ziet erin een verwantschap met droombelevissen. Zodra je ze rationeel onder woorden wil brengen ontglijpen ze je. Jungs concept van het collectief onbewuste doemt op.

Maar ook moeten we denken aan Teilhard de Chardin, en wel als Verbrugh het heeft over cyclische processen in de natuur. Hij noemt het onwaarschijnlijk, dat het vermogen individueel verantwoordelijk te zijn voor daden niet zou terugkeren om actief verder te werken aan de gevolgen van die daden. Letterlijk schrijft hij: "Zoekend naar een cyclisch proces dat als een concreet voorbeeld zou kunnen dienen, zou men kunnen denken aan een rimpeling op een vloeibaar oppervlak met vaste randen" (p. 40). Teilhard schrijft in een essay over *Het ware milieu van de menselijke handeling*: "Filosofen is: de lijnen van de werkelijkheid rondom ons organiseren"³⁸. Wat dus in een filosofie het eerst naar voren komt is een

³⁸ Teilhard heeft dan al opgemerkt, dat filosofie voor hem ook handelen betekent, dus actief op het

samenhangend geheel van geharmoniseerde betrekkingen. Maar dit bijzondere geheel komt, als wij goed toezien, alleen maar tot stand voor een heelal dat intuïtief gezien wordt als begiftigd met bepaalde omlinjnde eigenschappen, welke *geen speciaal voorwerp, maar een algemene conditie van kennis vormen*. Als deze eigenschappen komen te veranderen, dan gaat geheel de filosofie haar geleidingen verschuiven en aanpassen, zonder daarom in stukken te vallen, zoals een tekening op een buigzaam oppervlak een andere kromming krijgt."

De 'rimpeling op een vloeibaar oppervlak met vaste randen' bij Verbrugh deed mij sterk denken aan deze 'tekening op een buigzaam oppervlak' waardoor filosofisch gezien het handelen 'een andere kromming krijgt'.

Teilhard vervolgt dan: "In feite is het verleden van het denken vol van deze min of meer plotselinge 'mutaties', die – behalve een beweging van de ideeën der mensheid – ook een evolutie verraden van de 'ruimte', waarin de ideeën zich vormen, iets wat onmiskenbaar rijker en dieper van gedachte is."

Door de vaststelling van Verbrugh, dat we ons bij reïncarnatie niet de terugkomst van onze fysieke unieke persoon moeten voorstellen, blijkt er tussen zijn denken en dat van Bonting, die zich op de joods-christelijke traditie baseert, in ieder geval geen verschil te bestaan. Waar ligt dit verschil dan wel? Ik wil proberen een eerste denkaanzet te geven voor verdere discussie. Bonting veronderstelt m.i. duidelijk dat het erfelijk genoom samen met een onstoffelijke ziel ('hogere entiteit' zegt Verbrugh) de persoon uitmaakt. Deze persoon zal op de Laatste Dag met lichaam (genoom) en ziel opstaan. Betekent dit, dat de persoon zich na het aardse leven niet verder ontwikkelt, dat er m.a.w. geen 'leven' is na de dood, maar slechts een 'stilstand'? Nee, zegt Bonting (→ p.41): er is *een 'blauwdruk' van onszelf, een blauwdruk die leeft en in staat is te groeien* (in de periode tussen dood en opstanding). *Uit deze blauwdruk zal een vernieuwde en vervolmaakte versie van onszelf worden opgewekt op de Laatste Dag.*

Opvallend is dat ook Hans Vincent het begrip *blauwdruk* hanteert. Als ik het goed begrijp, gaan zijn gedachten daarbij uit naar een evolutie van de mens, waarin deze steeds meer zicht krijgt op de *blauwdruk* die hij als unieke persoon is en de *blauwdruk* van het gehele plan van de evolutie waarin hij een rol speelt. Dat hij zich hierbij op Plato baseert, zou dan komen doordat Plato een idee achter deze werkelijkheid aanneemt, waarvan de werkelijkheid een afspiegeling is. De filosoof Herman Berger³⁹, voor wie de mens 'een transcenderende beweging' is, wijst erop hoezeer zijn denken afwijkt van dat van Plato († 348 v. Chr.). Daarin wordt de

leven zelf betrokken is. Het essay is te vinden in *De toekomst van de mens*, dl. 7 van de Bibliotheek TdC, Uig. Het Spectrum 1964, p. 68/69.

³⁹ Ik citeer hier uit een recensie door mij op p.58-60 van Herman Bergers boek *Over de dood heen - filosoferen over eeuwig leven*, uitg. Damon, 2000, 224 blz., f 44,90

'aardse werkelijkheid' namelijk als een bron van onzuiverheid gezien. Het platonisme met zijn afwending van deze wereld had goed gepast bij het pessimistisch getinte levensgevoel van Augustinus (354-430). In de 13e eeuw echter werd de tijd rijp voor de werkelijkheidsleer van Aristoteles († 322 v. Chr.). Thomas van Aquino (1224-74) verwerpt dan ook het (als vals ervaren) zuiverheidsideaal van Plato. Voor hem is de ziel weliswaar zoals bij Plato een zelfstandig zijnde, maar tegelijk de eerste vorm van het lichaam, van de mens. Ze is dan ook zowel immanent als transcendent aan deze wereld.

Het denken van Vincent lijkt mij uitgaande van het alleszins overtuigende betoog van Herman Berger eerder in het verlengde te liggen van Thomas van Aquino en Teilhard de Chardin dan in dat van Plato. Maar hoe zit het nu met Bonting en Verbrugh?

Bonting schrijft in zijn reactie op Verbrugh (hieronder p. 43): "Zonder bewuste ervaring van een vorig bestaan wordt het gehele reïncarnatieproces zinloos voor mijn levensdoel: vereniging met God. Dan lijkt mij de christelijke gedachte over een interimfase tussen dood en opstanding, waarin verdere geestelijke groei mogelijk is, een beter antwoord op de 'roep om zingeving' dan de reïncarnatieleer." Verbrugh geeft in zijn boek duidelijk aan, dat hij naar aanwijzingen zoekt voor een 'hiertussenmaals'. Nu al vindt men er volgens hem sporen van o.a. in het droombewustzijn.

Tenslotte wijst Bonting (p. 43) erop, dat "het beeld van een lineaire ontwikkelingsgang van alle leven in de christelijke leer aanmerkelijk beter lijkt aan te sluiten bij ons huidige natuurwetenschappelijke wereldbeeld van een voortgaande kosmische en biologische evolutie dan de cyclische gang van reïncarnatie en karma".

Voor mij is het nog maar helemaal de vraag of Verbrugh in zijn boek overtuigd is van een cyclisch proces of veeleer – echter zonder bewuste referentie aan Teilhard de Chardin - spreekt over de evolutionaire ontwikkeling van complexiteit-bewustzijn in unieke zijnspartikels. Dat deze zijnspartikels zich in een lineair proces deels op grond van een eigen vrije beslissing zullen verenigen, deels door de aantrekkingskracht van een goddelijke attractor *worden* verenigd in het punt Omega, is een hypothese die Teilhard geëxtrapoleerd heeft uit zijn natuurwetenschappelijk werk over de biologische evolutie. In het immanente punt Omega heeft volgens Teilhard iedere entiteit qua stof en vorm (lichaam en ziel) deel aan het goddelijk bewustzijn, dat het geheel transcendeert (overstijgt).

Van een cyclisch proces zou kunnen worden gesproken indien de Schepper tot een nieuwe creatie besluit en het spel van de evolutie opnieuw laat beginnen.

Reïncarnatie

Hugo Verbrugh

Reïncarnatie is in de afgelopen jaren een populair thema geworden. Volgens verschillende enquêtes en opiniepeilingen gelooft een vijfde tot een kwart van de Nederlanders er in. Uit andere westerse landen komen cijfers van dezelfde orde. Als het onderwerp in de wandelgangen ter sprake komt, blijken meestal heel wat mensen meteen geïnteresseerd. Aard en inhoud van die interesse tonen een grote variatie. Aan het ene uiteinde van het spectrum melden mensen met meer of minder nadruk dat ze in reïncarnatie geloven. Enkelen stellen zelfs, soms met een uitstraling van mystiek aandoende intimiteit, dat ze 'niet erin *geloven*, maar het *weten!*' Anderen verklaren daarentegen, veelal ook met enige nadruk, dat ze er niet in geloven. Deze niet-gelovenden vallen uiteen in verschillende subcategorieën. Orthodoxe christenen wijzen reïncarnatie af omdat ze menen dat het in strijd is met wat de bijbel leert. Wetenschappelijk ingestelde sceptici houden het voor louter illusie en bijgeloof. Ergens in het midden tussen de positief resp. negatief oordelende uitersten zitten de mensen die, zonder een positief of negatief oordeel te hebben over reïncarnatie zelf, het onderwerp meer of minder interessant vinden – bijvoorbeeld omdat ze zich verbazen over de interesse van hun medemensen. Eveneens in een middenpositie tussen wel en niet gelovenden bevindt zich een categorie die speciale vermelding verdient. Ik benoem ze als de positief geïnteresseerde twijfelaars. Enerzijds hebben ze sympathie voor het idee van karma en reïncarnatie, zouden ze graag willen dat het waar was. Anderzijds herkennen ze in de houding van de sceptische afwijzers veel van hun eigen gevoelens. Ze voelen zich echter conceptueel onvoldoende geëquipeerd om adequaat te reageren op de mooie verhalen die ze opvangen. Meer of minder bewust zijn ze bang dat hun een oor aangenaaid wordt als ze serieus ingaan op de naar hun oordeel ongefundeerde verhalen van positief ingestelde gelovenden. Daarom kunnen ze reïncarnatie toch niet accepteren als reëel, ondanks hun sympathie voor het idee. Speciale vermelding verdienen deze positief geïnteresseerde twijfelaars hier omdat zij bij uitstek de doelgroep vormen die ik in mijn bewustzijn had bij het schrijven van dit korte artikel voor *GAMMA*.

Het artikel heeft de vorm van korte antwoorden op een aantal vragen die mij voorgelegd werden.

(1) Wat gebeurt er met de ziel van het wezen waarin mijn ziel moet worden gereïncarneerd; een vorm van stuivertje verwisselen misschien? * Die vraag is in deze vorm niet te beantwoorden. Zoals ik heb uiteengezet in mijn recente boek *Karma en reïncarnatie - een filosofische analyse* (Uitgeverij Agora, Kampen, 2000; ik kort de titel hierna af tot de F.A.) moeten vragen in een zodanige formulering en daarna in een zodanige volgorde worden gesteld dat ze eventueel ook beantwoord kunnen worden. De formulering van deze vraag is al aanvechtbaar. Wat verstaan we precies onder 'ziel' en 'wezen'? Kan een 'ziel' in de

passieve vorm waarin het zo geformuleerd is 'gereïncarneerd' *worden*? Volgens mij niet. We kunnen alleen zeggen dat een door meerdere incarnaties heen bestaande 'hogere' entiteit opnieuw zelf actief een nieuwe incarnatie zoekt. Die vragen moeten eerst beantwoord worden. We spreken in dit verband van het *vier-moeren-autowiel-model*. Dat model geeft door vergelijking met het verwisselen van een autowiel aan hoe wetenschappelijke vooruitgang tot stand komt. Wanneer men een wiel van een auto wil vastzetten, dan moet men niet meteen de eerste moer muurvast aandraaien en daarna de volgende. Nee, de hele operatie moet in een aantal opeenvolgende fases plaatsvinden, anders staat nog voordat de auto zou kunnen gaan rijden het eerste wiel al scheef en komt de auto helemaal niet in beweging. Het moet als volgt: Eerst draait men alle vier moeren half vast, vervolgens maakt men een tweede ronde waarin ze alle vier bijna helemaal vast komen te zitten en pas dan fixeert men het wiel zó dat men veilig kan gaan rijden. Dit vier-moeren-autowiel-model illustreert hoe wetenschappelijke problemen worden opgelost. Overal en altijd gaat dat zo. Geen enkele medische onderzoeker pretendeert meteen *het* kankervraagstuk te willen gaan oplossen. De ontdekking van één gen in verband met één kenmerk van één tumor is al een hele prestatie. Ook in karma en reïncarnatie gaat dat zo. We beginnen bij een deelprobleem, ontwikkelen begrippen om daarmee verder te komen, zoeken inspiratie bij een ander deelprobleem dat er vermoedelijk mee samenhangt enzovoort.

(2) Als ik meen een reïncarnatie van Napoleon te zijn dan moet ik ook zijn genoom hebben; maar hoe is dit mogelijk als ik weet dat ik al een genoom heb bestaande uit de genen ontvangen van mijn ouders? * Als u meent een reïncarnatie van Napoleon te zijn, hebt u een probleem, want ten eerste bent u dat menselijkerwijs gesproken zeker niet, en ten tweede hebt u dan, als u het tegen alle onwaarschijnlijkheid in toch zou zijn, in elk geval niet het genoom van Napoleon, want de essentie van reïncarnatie is nu juist dat een 'hogere' entiteit een relatie aangaat met een nieuw, niet eerder bestaand biologisch systeem dat het genoom verschaft.

(3) Herinnert mijn gereïncarneerde ziel zich de fouten waarvoor ik gedegradeerd word? * Ja en nee. Herinnering is een zeer complex vermogen, waarin bewust en onbewust door elkaar lopen. In de F.A. heb ik dit uitvoerig besproken. Overigens leg ik in dat boek ook uit waarom het dysfunctioneel is om termen als 'degraderen' in dit verband te gebruiken.

(4) Zo niet, hoe kan ik dan mijn voordeel doen met de ervaring uit het vorige leven? * Het antwoord is dus voor een deel 'ja'; het deel 'nee' van het antwoord vloeit voort uit het gegeven dat sommige herinneringen uit een vorig leven zó ondragelijk kunnen zijn, dat die herinnering beter onbewust kan blijven.

(5) Als ik terugkeer als een spin, moet ik dan een erg goede spin zijn om in aanmerking te komen voor reïncarnatie op een hoger niveau? * De vraag is zinloos, want reïncarnatie is een zuiver menselijke aangelegenheid. Dat wordt aangetoond

door de volgende redenatie: zonder karma is reïncarnatie een zinloze zaak, karma staat en valt met de notie van verantwoordelijkheid, en een dier kan geen verantwoordelijkheid nemen of dragen.

(6) En hoe wordt mijn spin-goedheid overgebracht naar de hogere vorm? * Zie vraag (5)

(7) Als we ons het vorige bestaan herinneren (en dat is een voorwaarde om er iets mee te kunnen doen in ons nieuwe bestaan), waarom beweren dan zo weinig mensen een dergelijke herinnering te hebben? * Omdat die herinnering zich in gemetamorfoseerde vorm en deels onbewust manifesteert en uitwerkt.

(8) Wie bepaalt in welke vorm ik zal terugkeren; heeft 'karma' beslissingsbevoegdheid of is het alleen maar 'lot'? * Uiteindelijk 'ik' zelf – maar dan wel – om het, erg kort door de bocht zo te zeggen – mijn 'hogere' ik.

(9) Wie ben ik?: de zoveelste reïncarnatie van een Cro-Magnon, Romein of Napoleon, of een origineel mens aan het begin van het reïncarnatieproces? * Deze vraag is niet te beantwoorden; zie antwoord bij vraag (10) voor toelichting.

(10) Tenslotte, wat denken christelijke reïncarnationisten van de uiteindelijke uitkomst: eeuwigheidsleven met God, of een nirvana van niet-bestaan? * Volgens een legende vroeg iemand eens aan Rudolf Steiner (de schepper van het als 'antroposofie' bekend geworden esoterische systeem) of hij de antwoorden wist op wat wel genoemd wordt 'de laatste vragen'. 'Jawel', antwoordde Steiner volgens de legende, 'mits u mij eerst de antwoorden geeft op de vóórlaatste vragen'. Zie ook het 'vier-moeren-autowiel-model'.

REÏNCARNATIE BEZIEN DOOR EEN SCEPTICUS

Sjoerd L. Bonting

In het vorige nummer van *GAMMA*¹ schreef Henk Hogeboom van Buggenum een recensie van mijn boek *Tussen Geloof en Ongeloof*² en vervolgens een kort stukje over reïncarnatie,³ dat hij besluit met de tien kritische vragen die ik aan het eind van een beschouwing over dit onderwerp in mijn boek richt tot de 'reïncarnationisten'. Tegelijk vroeg hij de medisch filosoof dr. H.S. Verbrugh en de cultuursocioloog dr. H.R. Vincent, die beiden bijdroegen aan de bundel *Karma, reïncarnatie en de roep om zingeving* onder redactie van S.W. Couwenberg,⁴ op deze vragen te reageren. Het antwoord van dr. Vincent verscheen aansluitend,⁵ dat van dr. Verbrugh hierboven.⁶ Vervolgens vroeg onze redacteur mij hierop een repliek te schrijven. Uiteraard komt deze repliek geheel voor mijn rekening en is deze niet bedoeld als een standpunt van *GAMMA*.

Vincent⁵ erkent het begrip 'ziel', maar spreekt liever over 'bewustzijnseenheid' of het 'Zelf.' In mijn eerdere boek *Mens, Chaos, Verzoening*⁸ betoog ik op grond van

een analyse van de bijbelse terminologie dat we het vage begrip 'ziel' beter kunnen vervangen door 'geest', waaronder dan zowel onze intellectuele als geestelijke eigenschappen verstaan worden. God is voor Vincent een 'universele niet-materiële bestaansvorm', een term die beter past in de New-Age-ideeën dan in de bijbelse idee van een persoonlijke Schepper-God. Vincents weergave van de christelijke leer is niet geheel correct. Niet de ziel wordt na de dood opgenomen in het Koninkrijk der Hemelen, maar er is op de Laatste Dag een lichamelijke opstanding van de lichaam-zieleenheid. Niet 'slecht leven' leidt tot eeuwige verdoemenis van de ziel, maar afkering van God, en het betreft dan weer niet de ziel maar de lichaam-zieleenheid, onze gehele persoon.

Met Vincents stelling 'de overgang van dier naar mens is slechts gradueel' kan ik op grond van onze moderne evolutionaire inzichten wel meegaan. Maar dat de mate van bewustzijn van de verschillende verschijningsvormen 'slechts gradueel, niet principieel' zou verschillen, gaat mij theologisch een stap te ver. Slechts van de mens wordt in het scheppingsverhaal in Gen. 1 gezegd, dat hij als 'beeld van God' geschapen wordt. Slechts de menselijke persoon wordt individueel door God gekend en ontvangt een naam; dieren en planten worden als soort gekend en benoemd. Geheel oneens ben ik het met zijn stelling *Het leven als mens dient om te ontdekken wat het juiste gebruik van die vermogens en die vrijheid is*. In mijn boek *Schepping en evolutie* haal ik de kerkvader Irenaeus aan: *De glorie van God is een levende mens; en het leven van de mens is de aanschouwing van God.*⁹ Anders gezegd: het doel, de zin, van ons aardse leven is te delen in Gods vervolmaking van zijn schepping, opdat wij op de Laatste Dag tot het eeuwigheidsleven op de nieuwe aarde in Gods nabijheid mogen komen. Op die weg mogen wij van onze vermogens en vrijheid gebruikmaken, maar dat is niet de diepste zin van ons leven.

Vervolgens bespreekt Vincent drie van mijn kritische vragen.

- *Hoe zit het dan met de genetische structuur?* Dit slaat waarschijnlijk op mijn vraag nummer 2 (p.42). Hij beantwoordt noch mijn vraag, noch zijn eigen vraag, maar kaatst de vraag terug naar de christen. In *Mens, Chaos, Verzoening* heb ik die vraag als volgt beantwoord: *lichamelijke opstanding van onze lichaam-geesteenheid betekent dat niet alleen onze geest maar ook ons genoom moet overleven. Dit overlevende beeld van onze aardse persoon noem ik, bij gebrek aan een beter woord, een 'blauwdruk' van onszelf, een blauwdruk die leeft en in staat is te groeien (in de periode tussen dood en opstanding). Uit deze blauwdruk zal een vernieuwde en vervolmaakte versie van onszelf worden opgewekt op de laatste dag.*¹⁰

- *Waarom herinneren we ons geen vorige levens?* (zie mijn vragen 3 en 4, p. 42). Vincent meent dat ons 'zelf' zich wel degelijk herinnert wat er in een leven gebeurt, maar op 'niet-materiële wijze'. Hij spreekt over neigingen, sympathieën en antipathieën, en zegt tenslotte dat regressietherapeuten herinneringen kunnen

oproepen. Maar ik meen dat dit alles ons niet tot bewuste morele beslissingen in het dagelijkse leven kan leiden.

- *Hoe komt het dat er de laatste paar honderd jaar ineens zoveel mensen leven?* (vraag niet door mij gesteld). Vincent vindt dit terecht een moeilijke vraag, en geeft twee verklaringen: de bioscooptheorie en de planeettheorie. Over de eerste zeg ik: er is geen uitbreiding van de aardse bioscoop geweest sinds het ontstaan 4,5 miljard jaar geleden. Ook al doen we ons best meer mensen te plaatsen en te voeden, we ontdekken in ras tempo dat er 'grenzen aan de groei' zijn en dat we in een ecologische crisis zijn geraakt. De planeettheorie boeit me, want ik heb in *Mens, Chaos, Verzoening* een hoofdstuk gewijd aan buitenaards leven.¹¹ Op grond van mijn kennis van het onderzoek naar het mogelijke bestaan van intelligent leven op andere planeten, durf ik te stellen dat zulks niet bestaan heeft op enige planeet in ons zonnestelsel, dat er nog geen aanwijzingen bestaan voor aardachtige planeten buiten ons zonnestelsel, laat staan voor intelligent leven daarop, en dat - zo dit heeft bestaan - een massale emigratie van dit leven naar onze aarde hoogst onwaarschijnlijk is.

Verbrugh gaat nauwgezet in op al mijn vragen. In mijn commentaar geef ik daarom korthedshalve slechts het nummer van de vraag.

(1) De uitgebreide bespiegeling van Verbrugh komt tenslotte neer op: we weten het niet, we moeten eerst nog wat moeren aandraaien. Ik wacht met spanning af. Mij lijkt overigens dat 'geïncarneerd worden' of 'zelf incarnatie zoeken' afhangt van de keuze voor de oosterse of westerse versie van de reïncarnatieleer.

(2) Hoewel het mij bedroeft dat ik volgens Verbrugh geen reïncarnatie van Napoleon ben, zelfs al zou ik dit zijn, dan heb ik niet het genoom van Napoleon. Dat mag een geruststelling zijn voor mij, maar niet voor Napoleon, want diens reïncarnatie in mij zou dan niet zijn volledige persoon zijn. Het joods-christelijke mensbeeld gaat uit van een lichaam-geesteenheid, hetgeen steun vindt in onze huidige neurobiologische inzichten.⁸ Als de reïncarnatie van Napoleon zou ik dan de lichaam-geest van mijzelf plus de 'hogere entiteit' van Napoleon hebben. Dan komen we op een nieuwe tweenatureleer, waar Kuitert in het geval van Jezus Christus al zoveel moeite mee heeft.¹²

(3) en (4) Over het zich herinneren van het vorige bestaan antwoordt Verbrugh: Ja en nee. Blijkbaar meent hij, evenals Vincent, dat de herinnering in ons onderbewustzijn kan leven. In zijn antwoord op vraag 4 suggereert hij, dat dit een proces van verdringing van ondragelijke herinneringen is. Ik meen echter dat onbewuste herinneringen ons niet tot bewuste morele beslissingen in het dagelijkse leven kunnen leiden.

(5) en (6) Verbrugh zegt dat dit zinloze vragen zijn, want reïncarnatie is een zuiver menselijke aangelegenheid, en karma houdt in verantwoordelijkheid, en een dier kan geen verantwoordelijkheid nemen of dragen. Dus als ik in een spin reïncarneer (westers) of gereïncarneerd wordt (oosters), dan ben ik niet echt een spin. Ik heb het lichaam van een spin, maar de geest van Bonting. Afgezien van het feit dat dit me ernstig zou beperken in mijn morele gedrag, het is ook weer strijdig met de

joods-christelijke idee en het neurobiologische inzicht van de lichaam-geest-eenheid.

(7) Dat zo weinig mensen zich een vorige incarnatie herinneren is omdat zij die in gemetamorfoseerde of onderbewuste vorm hebben, zegt Verbrugh. Maar bij gebrek aan bewuste herinnering kan ik dan mijn bewuste morele beslissingen in dit leven niet baseren op daden in mijn vorige bestaan.

(8) Uit dit antwoord blijkt dat Verbrugh zich baseert op de westerse vorm van de reïncarnatieleer. Maar als wij of ons 'hogere zelf' mogen bepalen in welke vorm wij zullen reïncarneren, wie zou dan voor een lagere bestaansvorm kiezen?

(9) en (10) Helaas krijg ik geen antwoord op deze vragen. Bij vraag 9 ging het er mij om een antwoord uit te lokken op de onderliggende vraag: Speelt onze voorgaande incarnatie een rol bij ons gedrag in de huidige incarnatie? Het lijkt mij dat zowel Vincent als Verbrugh zichzelf hier in de hoek laten drijven. Zonder bewuste ervaring van een vorig bestaan wordt het gehele reïncarnatieproces zinloos voor mijn levensdoel: vereniging met God. Dan lijkt mij de christelijke gedachte over een interimfase tussen dood en opstanding, waarin verdere geestelijke groei mogelijk is, een beter antwoord op de 'roep om zingeving' dan de reïncarnatieleer.

Tenslotte wijs ik er nog op, dat het beeld van een lineaire ontwikkelingsgang van alle leven in de christelijke leer mij aanmerkelijk beter lijkt aan te sluiten bij ons huidige natuurwetenschappelijke wereldbeeld van een voortgaande kosmische en biologische evolutie dan de cyclische gang van reïncarnatie en karma.

1. Henk Hogeboom van Buggenum, Sjoerd Bonting 'Tussen geloof en ongeloof - Christus, ontkerkelijking en chaostheologie', *GAMMA*, jrg. 8, nr. 1, feb. 2001, p. 53-54.
2. Sjoerd L. Bonting, *Tussen geloof en ongeloof, Christus, ontkerkelijking en chaostheologie*, Meinema, Zoetermeer, 2000.
3. Henk Hogeboom van Buggenum, Reïncarnatie, *GAMMA*, jrg. 8, nr. 1, feb. 2001, p. 57-58.
4. S.W. Couwenberg, red., *Karma, reïncarnatie en de roep om zingeving*, Kok/Agora, 1997.
5. H.R. Vincent, Reïncarnatie, *GAMMA*, jrg. 8, nr. 1, feb. 2001, p. 58-59.
6. Hugo Verbrugh, Reïncarnatie, *GAMMA*, jrg. 8, nr. 2, april 2001, p 41-43
7. Sjoerd L. Bonting, l.c. ref. 2, p. 118-120.
8. Sjoerd L. Bonting, *Mens. Chaos, Verzoening*, Kok, Kampen, 1998, p. 91-96.
9. Sjoerd L. Bonting, *Schepping en Evolutie: Poging tot Synthese*, Kok, Kampen, 1997, p. 188.
10. Sjoerd L. Bonting, l.c. ref. 8, p. 184-185.
11. Sjoerd L. Bonting, l.c. ref. 8, p. 151-169.
12. Sjoerd L. Bonting, l.c. ref. 2, p. 77-81.

De kabbala in onze taal

Hans Richter

Onze taal is niet zomaar volgens een willekeurig patroon ontstaan. Bij nader onderzoek bevatten alle Westeuropese talen een kabbala, die uitgaat van een speciaal woord. Dit woord is steeds weer opgebouwd rond een gemeenschappelijke kern.

1. De kabbala

Een kabbala is opgebouwd rond het oude idee, dat een Opperwezen de wereld met behulp van één Woord heeft geschapen. Deze wereldformule noemen wij de Logos. De Logos werd geheim gehouden en mocht in enkele culturen niet eens worden uitgesproken. Dit is het Woord in het evangelie van Johannes:

*”In het begin was het woord en het **woord** was bij God, en het **woord** was God; Het was bij God in het begin. Alles is door Hem ontstaan; en zonder Hem is niets ontstaan. In wat bestond, was Hij het leven, en het Leven was het licht der mensen; Het Licht schijnt in de duisternis, maar de duisternis nam het niet aan.”*

Volgens de joodse kabbala berust de hele schepping op het woord JHVH. Alle wereldse elementen zijn opgebouwd uit de elementen, die uit JHVH worden afgeleid. Zo staat het in de kabbalistische Sefher Jesira geschreven.

Jahweh, de bijbelse God uit het boek Genesis is androgyn van aard. De lettersymbolen van zijn naam verenigen de man (Grieks: *andros*) en de vrouw (Grieks: *gyne*). In sommige oude boeken wordt de heilige naam IhVh geschreven, waarin de I staat voor het mannelijke en de V voor het vrouwelijke element. Elders vinden wij de naam JehOvah in dezelfde betekenis met het mannelijke symbool Jeh en het vrouwelijke symbool Ovah.

De letters van ons alfabet zijn dus niet gelijkwaardig, maar hiërarchisch ingedeeld. De *litterae* hebben in de filosofie dezelfde betekenis als de ideeën van Plato. Het zijn hiëroglifyen, die onze geestelijke wereld positief beïnvloeden en vormen. Met dit doel voor ogen hebben de joodse geleerden de Bijbelse boeken geschreven. Van de joodse geschriften is deze techniek bekend, maar ons eigen Latijnse en het oudere Griekse alfabet werken met dezelfde principes.

Het Woord is tot in alle uithoeken van de wereld verspreid. Het Tivar, Tiu en Tiusko in Noorwegen, het Arische Diu, het Dewa in het Sanskriet, het Griekse Theos, de Romeinse Jupiter, het Chaldeese Ilu en het IO van de Maori getuigen van een wereld-omspannend, gemeenschappelijk idee.

2. De androgynse kern van de Logos

Het Franse woord voor God is *Dieu*. De verwantschap met de Romeinse d'IO-piter is duidelijk. Ook d'IO-piter is een androgynse god - de vader van de manvrouwelijke mens. IO is in de naam Jupiter de androgynse kern.

Afstammelingen van de Romeinen veranderden deze naam van God in *Dio*. Dio kunnen wij echter ook als d'IO met de androgynse kern IO schrijven. Opvallend is, dat met dit 'io' in het Italiaans ook de eigen identiteit (het Nederlandse 'ik') wordt aangeduid. Dio blijkt zo een code te zijn voor de uitspraak in het boek Genesis:

"En God schiep de mens als zijn beeld.

Als Gods beeld schiep Hij **hem**; Man en vrouw schiep Hij **hen**"

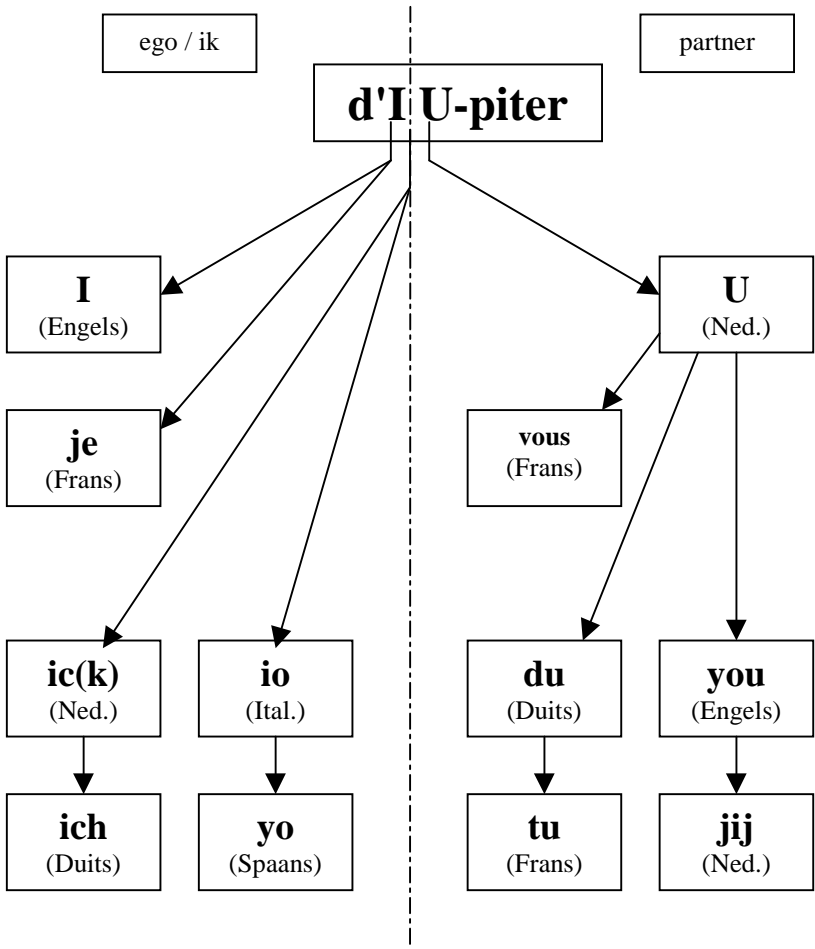
Opvallend is hier het gebruik van het enkelvoud *hem* naast het meervoud *hen* in één beeld. Het meervoud onderstreept, dat elke mens een mannelijke en vrouwelijke kern heeft ontvangen. Het Italiaans heeft deze kerngedachte in de codewoorden Dio en io (=ik) opgeslagen. Men vond het kennelijk alleszins passend om voor de menselijke identiteit, voor het eigen 'ik' dus, een klein geschreven androgyn symbool 'io' te kiezen. Heeft het Frans hier iets dergelijks? Verrassend is het te zien, hoe het Franse woord 'je' (=ik) in 'Djeu' inderdaad met het Italiaanse 'io' overeenstemt. Hetzelfde geldt voor het Spaanse '**yo**' in het woord voor God **Dios** en voor het Latijnse '**ego**' met betrekking tot **God**. Daarna zien wij, dat dit principe in alle talen, zelfs in het Arabisch, wordt toegepast:

	god	ego
Nederlands	god	ick, ego
Duits	gott	ich, ego
Engels	god	I, ego
Italiaans	dio	io
Spaans	dios	yo
Grieks	dios	ego
Latijn	deus	ego
Frans	dieu	je
Arabisch	aUI	UI

Het woord God is volgens de officiële etymologie nog niet afleidbaar. Het woord '**ego**' is echter gecorreleerd met '**god**'. Indien het woord 'ego' veel ouder is dan het woord 'God', dan is '**God**' wellicht afgeleid van '**ego**'!

3. Afleiding van de persoonlijke voornaamwoorden

De persoonlijke voornaamwoorden bevatten niet allemaal een androgyne kern. In het Engels, Duits en Nederlands worden de twee partners (ik en U) afzonderlijk met een mannelijk symbool voor het ego (ik) en een vrouwelijk symbool voor de partner (het U) beschreven. Deze talen zien de androgyne partners niet als elementen binnen een individu, maar als mannelijke en vrouwelijke partners in een (symbolisch ?) echtpaar:

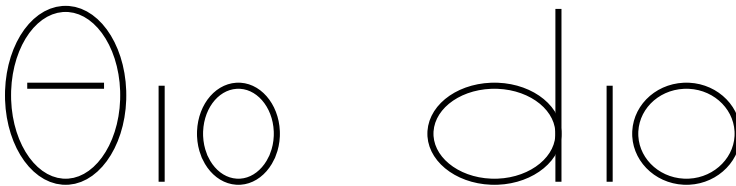
Afleiding van de persoonlijke voornaamwoorden

4. Goed en kwaad

De eerste letter in de naam van God is in de oudheid meestal een *theta* of een **d**. De naam voor God is dan bijvoorbeeld *thios* of *dios*. Die letters **th** en **d** zijn speciale hiëroglyfen. De theta is een van de letters, die een andro-gyn symbool vormen. Het ovaal is het vrouwelijke symbool en het dwars-streepje daarin het mannelijke. Deze hiëroglyfe beschrijft dus een andro-gyne God. Daarna komen een letter *i* en een letter *o*, de bekende mannelijke en vrouwelijke symbolen.

God heeft eerst de man en dan de vrouw naar zijn eigen, androgyne beeld geschapen. De volgorde van de schepping is duidelijk. De eerste mens was de man, daarna kwam de vrouw. Omdat de man het symbool van de hemel is en de vrouw dat van de aarde, staat er eigenlijk ook, dat God eerst de hemel en daarna de aarde heeft geschapen. Dat is het eerste deel van de schepping *en God zag, dat het goed was*.

Deze Bijbelse details uit de Genesis zijn in de Logos vastgelegd, door eerst het mannelijke symbool (**i** of **g**) en daarna het vrouwelijke symbool (**o**, **u** of **v**) in de naam van God (*thios*, *dio* en *god*) te schrijven:

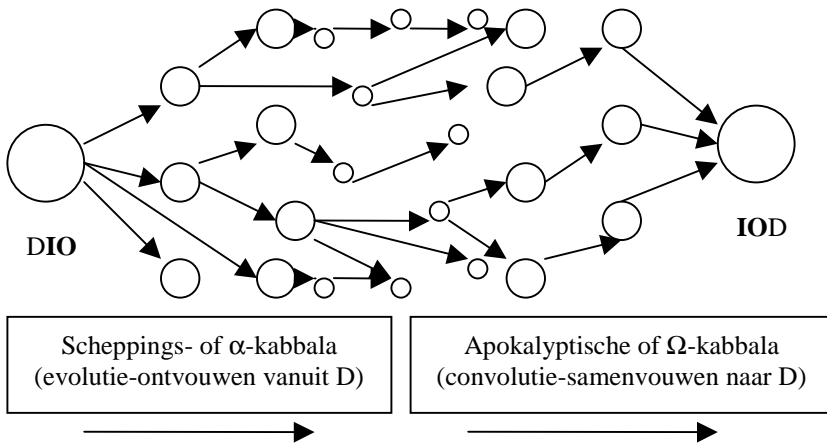

De omgekeerde volgorde, die wij bijvoorbeeld in het woord **duivel** en **duister** terugvinden, beschrijft het kwaad. Deze volgorde van de letters (**ui**, **oi**, **vi**) wijkt immers af van de Bijbelse schepping.

Het scheppingsverhaal van de Genesis is dus in de Logos vastgelegd. Dit principe noemen wij een scheppingskabbala. De Logos wordt als mantra gebruikt. Dan kunnen wij het scheppingsverhaal als mantra in een gebed ontelbaar vaak herhalen en met de herhaling maken wij het geloof sterk.

5. De Apocalyps

Onze voorvaders uit de tijd rond Christus hebben niet het scheppingsverhaal in de naam van God verhaald, maar de Apocalyps. Wie de D in de naam van God vooraan schrijft, symboliseert daarmee de schepping, maar wie de D achteraan schrijft, symboliseert het opgaan in God, de openbaring. Dat is de Omega van Teilhard de Chardin, de Apocalyps van Joannes.

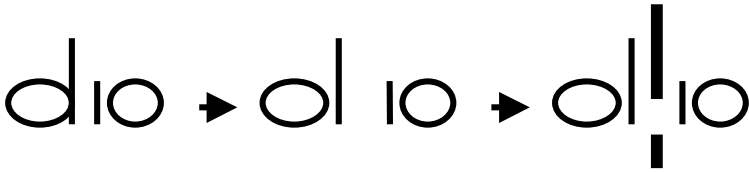
De namen Dio en Iod beschrijven dezelfde God. Alleen de pijlrichting van de tijd wordt omgekeerd. De pijl symboliseert bij de oude godennamen, zoals Theos, Dios, Dieu, enz. een schepping weg vanuit God. In de nieuwe naam van God wijst de tijdpijl naar God toe. Rond het begin van onze jaar-telling waren de Apocalyps en het einde van de wereld tamelijk populair. Eigenlijk symboliseert deze pijl ongewild ook het Ω -idee van Teilhard de Chardin, een schepping van mannen en vrouwen, hemel en aarde, die uitmondt in een androgyne God.

6. De Godsspiegel van Paulus

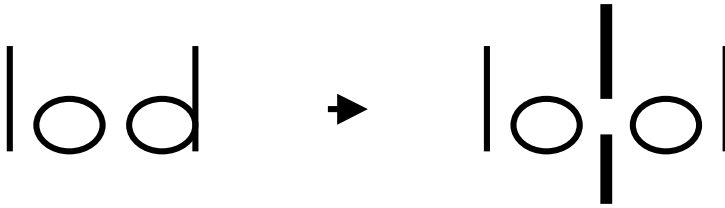
De Eerste brief aan de Corinthiërs, 13:12 in de Lutherbijbel luidt:

"Thans zien wij **in een spiegel, binnen in een donker woord**,
 maar straks van aangezicht tot aangezicht.
 Thans ken ik slechts ten halve,
 straks ten volle, zoals ik zelf ben gekend."

De androgyne mens **io** spiegelt zich in de namen Dio/Dios en Jod/God van God tot het symbool **d**. Natuurlijk is dit voor de leken onzichtbaar, maar Paulus en Johannes hebben dit als ingewijde kabbalisten geweten. In het volgende diagram worden de spiegels van Paulus als een streep geschetst. In een oude schrijfwijze van de namen van Jupiter en de duivel staat op de plaats van de Godsspiegel een apostrophe: *d'IUpiter, d'evil, d'üivel*.

Spiegel van Paulus

Spiegel van Paulus

7. De ontsluiting van Paulus

De Tweede brief aan de Corinthiërs, 3:12 in de Lutherbijbel luidt:

"Want de Heer is de Geest en waar de geest des Heren is, daar is vrijheid. En wij allen **spiegelen** met ongesluierd gelaat de heerlijkheid des Heren terug, en worden steeds heerlijker in zijn beeld herschapen, zoals dit door 's Heren Geest geschiedt."

Wij moeten de sluier van ons gezicht verwijderen, zodat onze partners in ons gezicht God kunnen *waarnemen*.

Bij het woord sluier valt op, dat vrijwel alle woorden, die het verhullen in onze taal beschrijven, een negatieve kern bevatten: **verhullen, sluier, voile, veil, toilet, vlees, vel, huid**. Omgekeerd is de kern bij de woorden die ontsluiten positief: **bloot, blozen, blush**. Uit een Bijbelse zicht is dat principe verklaarbaar: de geestelijke en lichamelijke ontsluiting brengen ons immers weer terug in de paradijselijke toestand.

8. De kabbala van onze taal

Onze voorvaders hebben een eigen kabbala geschreven, die niet eens zoveel afwijkt van de joodse leer. Ook dit kabbalistische alfabet is gerangschikt rond de **jod/God**. Met behulp van de letters als elementaire bouwstenen hieruit vormen zij woorden, die de wereld in goede en slechte elementen opdelen. De hiërogllyphen voor de mannelijke symbolen zijn de letters **i, j, l** en **g** en de vrouwelijke symbolen luiden **o, u, v, c** en **n**. In een goed element worden eerst het mannelijke en

vervolgens het vrouwelijke symbool geschreven. In een kwaad element is de volgorde omgekeerd:

<i>Begrip</i>	<i>goed</i>	<i>kwaad</i>
Macht	God, Logos	duivel
Identiteit	ic, ego	niemand
kern	iota	niets
licht	licht	duister
<i>waar-nemen</i>	luisteren	zintuig
op elkaar ingaan	blozen	omhullen
blij maken, helpen	joviaal	violentie
delen	geven	nemen
rechtvaardigheid	juist	nijd
liefde, trouw, geloof	ionste⁴⁰, beloof, geloof	vijand
warmte	gloed	vlam
leven, jeugd	leven, jong	old
vreugde	lachen, jubelen	huilen
kwaliteit	goed	vies
kleursymbool	violet	noir (zwart)

Ook de organen worden ingedeeld in edele en onedele delen. De zintuigen, de omhulling, de onedele ingewanden zijn overwegend negatief, bijvoorbeeld: **buik, huid, vel, kruis, nier, oog, pols, vinger, duim, kuit**. Positief zijn de elementaire organen: **bloed, lever** (in de oudheid de zetel van de hartstocht), **long, lende, gorgel**.

De mens deelt ook de fauna in nuttige en schadelijke dieren in. Negatief zijn overwegend: de parasieten, de nachtdieren, vogels en slangen, bijvoorbeeld: **aalscholver, dolfijn, duif, mug, konijn, wandluis, uil, muis, ooievaar, uiver, vleermuis, vlieg, vlo, vogel, wolf**. Positieve woordkernen vinden wij in de 'hogere' en 'nuttige' dieren: **gorilla, leeuw, bever, fluwijn, hinde, steur, luipaard, visch, ekster, specht** (voorspellende vogels).

De kabbala van onze taal kunnen wij in een overzichtelijk schema met de belangrijkste begrippen optekenen (zie blz. 55)

Samenvatting

De kabbala in onze taal is een groots monument uit een ver verleden. Er is in die tijd nog geen sprake van een God als *eigendom* van een bepaald volk. Er is één God van alle mannen en vrouwen. Zijn Woord en zijn schepping, het onderscheid tussen goed en kwaad, de regels voor onze samenleving en de menselijke deugden

⁴⁰ *Ionste* is een oud Nederlands woord voor de *liefde*.

zijn uit zijn naam afgeleid. Het taalkundige bouwwerk, dat onze voorouders daarmee hebben opgebouwd is vergelijkbaar met de piramides van Gizeh en Teotihuacan, met de Borobudur. Schitterend!

In een ver verleden is het *Idee* ontstaan. Zo lang geleden, dat wij de bron ervan bijna zijn vergeten. Het *Idee* is overal ter wereld *verWoord*. In geschreven en gesproken vorm. Talloze wijzen hebben hun licht erop laten schijnen. Wij kunnen er niet omheen. De priesters hebben het opgeslagen in elke rivierdelta waar zich een grotere nederzetting vestigde. Zo bevat de Franse taal in het woord 'Dieu' een α -kaballa, waarin de schepping uit één enkele letter en de Nederlandse taal in het woord 'God' een Ω -kaballa, waarin de openbaring met behulp van één enkele letter wordt verwoord.

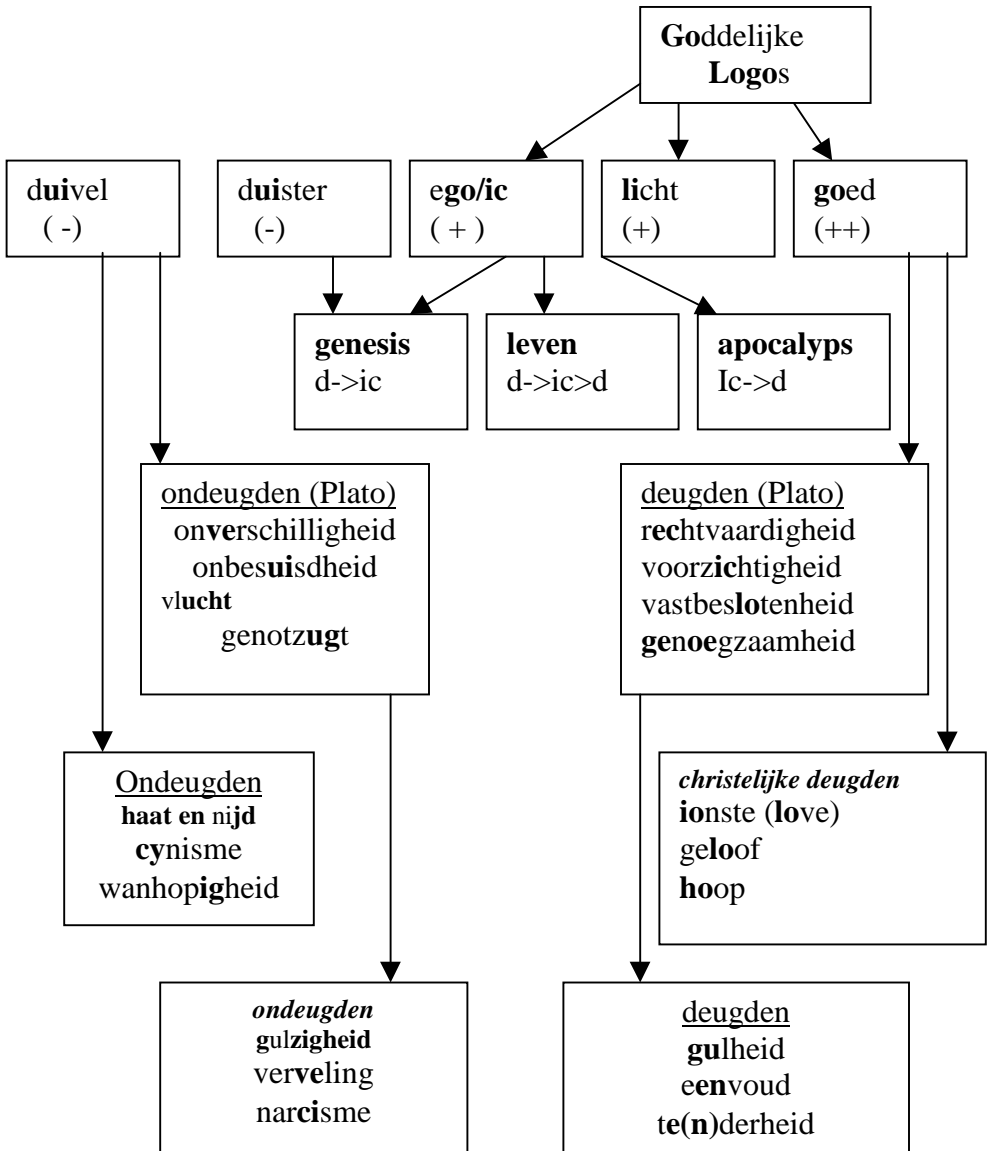
Wij gebruiken het *Woord* in vrijwel elke zin. Het *Idee* is bestanddeel van ons denken geworden, zoals het zonlicht, de nacht, de adem, de slaap, de geboorte en de dood. Het *Idee* achter het *Woord* is overal onveranderd gebleven. Het *Woord* verschilt van dialect tot dialect, maar het *Idee* is mondiaal. Het *Woord* maant ons tot androgyn gedrag als individu, als echtpaar en als gemeenschap, tot *ionste*, verdraagzaamheid en tolerantie. In ons eigen belang, in het belang van onze soort en in het belang van het grote levende lichaam Gaia, waartoe wij behoren. Het androgyne gedrag is de sleutel en het enzym voor onze evolutie van *hebben* naar *zijn*. Alleen in het zijn kan en zal onze ziel de vrede vinden.

De kabbala in onze taal heeft door een politiek van geheimhouding eeuwenlang gesluimerd. Nu is het tijd voor een ontsluiting, zodat zij haar werking weer ten volle kan ontplooiën, in ons eigen belang, in aller belang.

Een prachtig boekje over het bovenstaande onderwerp schreef Hans Richter onder de volgende titel:

'De Godsspiegel – Dagboek van een reis door onze taal' door E.Pi Meethuis, 146 blz. in A-5 formaat met ringband.

U kunt het boekje bestellen door overboeking van f 13,20 (incl. port) op rek. 41 38 64 952 t.n.v. Stichting Teilhard de Chardin, Heiloo o.v.v. Godsspiegel

Kabbala in de Nederlandse taal

UN AUTRE CRI DE COEUR

Paula Copray

In *GAMMA* febr. 2001 stelt Paul Revis dat spreken over God in rationele termen arrogant en onjuist is: over God valt niet in begrippen te praten. Hij schrijft dat ongewenste gedrag in zijn artikel ook toe aan Whitehead. Daar ik deze 'paulijnse' ideeën ook gekoesterd heb, maar nu niet meer, meen ik me gerechtigd tot een reactie.

Hoe ik van die denkwijze afgestapt ben? Wel door kennis te maken met het denkmodel van Herakleitos, een Grieks filosoof uit de zesde eeuw v. Chr. Hij zocht naar een denkmodel dat in alles te vinden was en alles begrijpelijk maakte. Hij vond het in de eenheid van de tegenstellingen. Hij noemde het polariteit. Dat model verzet zich tegen het dualisme, het of-of denken. Het protesteert tegen de poging om de dingen en het denken te verklaren door alles in één logisch kader tot één aspect te reduceren. Herakleitos' denkmodel ziet het leven als het resultaat van tegenstrijdige krachten die nochtans uit een verborgen dragende eenheid komen en juist door en in hun conflict elkaar voortdurend verwekken, d.w.z. in het bestaan houden en elkaar voortdurend opwekken, d.w.z. elkaar tot krachtiger leven en ontplooiing stimuleren.

Herakleitos noemde het 'een oorlog die de vader van alle dingen is'. Het is een voortdurend gevecht. De krachten zijn niet tot elkaar herleidbaar en vertonen dus de neiging elkaar uit te sluiten. Toch zijn ze volstrekt noodzakelijk voor elkaars bestaan en voortbestaan. Als de ene kracht de andere zou verlammen, zou de beweging stoppen, de spanning verdwijnen, de dood intreden. De twee krachten zijn wezenlijk complementair.

Het polaire model toont zich duidelijk in de mens zelf. De mens ervaart in zichzelf het conflict tussen zijn lichamelijkeheid en zijn vrije, bewuste geest. Zonder die twee aan elkaar tegengestelde krachten is de mens geen mens.

Dit model toont zich ook in ons denken. Er is een conceptueel denken en een symbolisch denken. We denken in begrippen en we denken in beelden. Het een kan niet zonder het ander. Zonder beide denkwijzen komen we niet tot kennis die in stand houdt en stimuleert. Als we het ene denken uitschakelen, valt de spanning weg, wordt het andere denken levenloos en vernietigen we uiteindelijk het leven in onszelf. We zien dit gebeuren als we wetten toepassen zonder ons te verbeelden wat zo'n wet in een mens kan aanrichten.

Om op ons onderwerp 'god' te komen: over 'god' moet gesproken en gezwegen worden. Over 'god' moet in begrippen en in beelden gesproken worden.

Een modern filosoof Jean-Francois Lyotard ziet ons, mensen, in een *double bind* zitten, een aan twee kanten dichtklappende val. Als mens willen we over 'god' praten. Doen we dit niet dan verdwijnt 'god'. Doen we het wel, dan zeggen we niet

wat we willen zeggen, ons woord schiet tekort. We weten dat we 'god' verwoorden op onze menselijke manier, onvolkomen, maar we kunnen niet anders.

Ik wil proberen het met eigen woorden te zeggen. Ik kan niet zwijgen over 'god', over het geheim dat mij fascineert, over dat grondeloze verlangen in mij naar goedheid, schoonheid, vrede. Een verlangen dat nooit helemaal vervuld zal worden, maar dat er wel steeds is. In mijn lichaam ervaar ik iets buiten mijn lichaam. Wat dat is? God weet het. Maar ik wil over die ervaring wel spreken. Ik ben er vol van. Doe ik dat niet, dan verdwijnt dat gevoel. Alles wat geen vorm vindt, vervaagt. Tegelijkertijd weet ik dat mijn woorden nooit dat gevoel van oneindigheid, dat geheim zullen kunnen verwoorden zodat het begrijpelijk wordt. Sprekend word ik sprakeloos en sprakeloos word ik sprekend.

Sprekend over 'god' mogen we nooit vergeten dat het slechts een onmachtig stamelen is. Die onvolkomenheid is eigen aan ons mens-zijn. Als mens zijn we voortdurend in wording, nooit af, nooit volmaakt. Maar naast dit *worden* is er ook een *zijn*. Het is het product van al wat geworden is. Dit is een werkelijke ervaring: we zijn en we worden. We hebben een primordiale en een consequente natuur, zou Whitehead zeggen. Hij komt op dat idee door een nauwkeurige analyse van de werkelijkheid, waar hij stuit op een worden en zijn. (Het oude denken zat vast op het *zijn* en vond het *worden* iets bijkomstigs, iets onvolmaacts. Whitehead benadrukt het *worden*, maar verliest het *zijn* niet uit het oog. Hij denkt polair). Daar 'god' in onze werkelijkheid aanwezig is, schrijft Whitehead aan 'god' ook dit worden en zijn toe en zegt dat 'god' ook een primordiale en consequente natuur heeft.

Voor mij is het procesdenken zo waardevol en stimulerend voor mijn verder leven omdat het polair denkt. Er is worden en zijn. Geen zijn zonder worden (veranderen) en geen worden zonder zijn. In dat worden zit ook de mogelijkheid, de opdracht om steeds bezig te zijn met ons denken over 'god' en het voortdurend bij te stellen, aan te passen aan de cultuur, de maatschappij, de mensen van nu.

Het procesdenken denkt rationeel over God maar ook mystiek, ook symbolisch. Het denkt na over het wezen van God en schrijft God eigenschappen toe. Maar het weet ook God in alles aanwezig, in al wat bestaat: in de stof, in lucht, in water, in planten en dieren, in mensen, in u en in mij. We kunnen er niet lang genoeg bij stil blijven staan: eerbiedig, verwonderd en dankbaar.

Tot slot: Whitehead is consequent in zijn denken. Hij weet dat zijn denkwijze in wording is, dus geen eeuwigheidswaarde bezit. Hij probeert een denkmodel te scheppen dat in harmonie is met de huidige wetenschappelijke kennis en dat inspiratie en richting kan geven aan de menselijke activiteit. Whitehead vindt dogma's 'dwaasheden'. Hij noemt religie een avontuur, een ontdekkingsreis naar 'god' - daarvoor zijn verstand en verbeelding nodig, een kompas en gevoel voor avontuur.

Stof tot nadenken...

Ton Borsboom

De *Cri de coeur* van Paul Revis in *GAMMA* nr. 1 februari 2001 stemde mij tot nadenken. Als theoloog voelde ik mij aangesproken. Het eerste wat ik mij afvroeg was: Ben ik een godgeleerde? Het antwoord is kort: nee, dat ben ik niet. Mijn kennis van G-D is mogelijk minder dan die van de doorsnee gelovige en zeker niet van hen die snel concluderen: "Dat is G-D", of: "G-D bestaat niet". Revis ageert daar terecht tegen. Mijn kennis of weten gaat niet verder dan dat van een kind, dat spontaan reageert op onverklaarbare dingen. Soms lijkt het op dat van een oudere mens, die na een leven vol vreugde en verdriet, als antwoord op de vraag: wat betekent G-D voor je, niet veel verder komt dan een stamelen en vervolgens verzucht: wist ik het maar. Mijn spreken over G-D (om Paul Revis verder niet te ergeren, gebruik ik alleen de medeklinkers) verloopt uiterst moeizaam en eindigt vaak als bij de oude man in stamelen.

Theo-loog (*Theos*: God; *logos*: gesproken woord) zijn wil voor mij zeggen: luisteren naar het woord van G-D, dat door mensen tot mij komt. Luisteren is een eigenschap, die niet altijd goed wordt beheerst. Mensen zijn maar al te gauw geneigd hun waarheid te laten prevaleren, luisteren slecht naar de ander en verkondigen dan hun waarheid als *de* waarheid. In de natuurwetenschap wordt zoiets direct afgestraft, omdat de wetenschappelijke methode nu eenmaal om bewijzen vraagt. In geloofsaangelegenheden valt er weinig te bewijzen en moet men vertrouwen op hetgeen door theologen wordt beweerd. Het waarheidscriterium voor zaken aangaande het goddelijke is de ervaring van mensen en de mensheid. Er zijn verscheidene wegen die naar betrouwbare antwoorden leiden. Revis noemt in zijn artikel de *via negativa*, die door veel mystici wordt bewandeld. Ook ik ben gevoelig voor deze weg en probeer haar in mijn theologiseren te bewandelen.

Mensen zoeken naar antwoorden op de vragen, de moeilijkheden die het leven met zich meebrengt. Vaak spreken ze dan over zaken waarover ze beter kunnen zwijgen, zoals Wittgenstein voorstelt. Maar, wat moet je dan? Na lang stilzwijgen ontdekte deze zelfde Wittgenstein, dat mensen nog steeds spraken over G-D. Wat was er aan de hand? Hij kwam tot de conclusie dat spreken over G-D iets anders is dan spreken over de dingen om ons heen. Het was een andere taal, die de religieuze mens gebruikte. Een taal die handelt over het Geheim van het Leven of het Geheim van het Bestaan. Mensen hebben een intuïtief inzicht in zaken aangaande dit geheim, dat niet zozeer de resultante is van een activiteit van een individuele geest, maar van een universeel bewustzijn dat door middel van de geest van een mens werkt (vrij naar C.G. Jung). Ook Teilhard de Chardin had weet van dit bewustzijn.

Het geheim van het leven fascineert ons en dwingt ons er alles van te weten om onze nieuwsgierigheid te bevredigen, maar tegelijkertijd beangstigt het ons. Wij worden aangetrokken en tegelijk afgestoten door dit geheim (Rudolf Otto). Als sociale en talige mensen spreken wij daarover met elkaar. Dit geheim wordt door velen G-D genoemd. Waarom laten mensen het niet bij termen als de Onnoembare, de Ondoorgrondelijke? Mensen willen het fascinerende, beangstigende onder controle krijgen, omdat zij het leven onder controle willen hebben. En hier begint de spraakverwarring. In absolute uitspraken worden menselijke beelden van het Onnoembare gemaakt. Vervolgens worden die beelden als absolute waarheid verkondigd. Het Onnoembare verklaren vanuit de ervaring kan nog, maar het Onnoembare definiëren in heldere absolute begrippen vraagt om moeilijkheden. Paul Revis wijst daar terecht op.

Meister Eckhart, de grote mysticus, praat niet meer over G-D, maar hij ervaart het geheim, het licht. Voor Eckhart is alle spreken over G-D, spreken over godheden. Zodra je zegt G-D dan spreek je niet meer over G-D, maar over godheden, die afgoden worden. Die godheid wordt Almachtig, Albarmhartig, Oneindig, Alwetend. Allemaal menselijke projecties, want de mens wil oneindig en alwetend zijn. Voor Eckhart is G-D voldoende. Voor mij geldt de volgende aanduiding: **GOD: Ervaring en Geheim**. Let op! Er staat een dubbele punt en geen =. Eli Wiesel zei in het TV-programma *Tussen hemel en aarde* op 14 februari jl.: "Als ik God ken dan ben ik God, maar ik ken God niet", een uitspraak van een rabbijn uit de 8^e eeuw. Over ervaringen kunnen en moeten wij spreken, over het geheim doen wij er het zwijgen toe.

In hetzelfde nummer van *GAMMA* bespreekt Sjoerd Bonting het werk van de theoloog H. Kuitert. Bonting toont mijns inziens aan dat Kuitert nogal eens kort door de bocht gaat. Ik kan de kritiek van Bonting wel delen, maar vraag mij toch af of wij Kuitert geen onrecht doen. Maakt Kuitert niet evenals Paul Revis bezwaar tegen de absolute waarheidsaanspraken van het christendom? Probeert Kuitert niet G-D en de godsdienst te ontdoen van alle menselijke en kerkelijke opsmuk? Wil hij G-D niet G-D laten? Uit vele al dan niet pastorale gesprekken zowel individueel als in groepen rijzen voor mij beelden op, die vrij goed aansluiten bij wat Kuitert voelt en ervaart. Een persoonlijke geloofscrisis? Ja, maar dan wel een crisis, die hij deelt met vele anderen. Kuitert voelt haarfijn aan wat eraan scheelt en wat gelovigen en niet-gelovigen vandaag bezighoudt. Zijn boeken worden gelezen en besproken. En mensen voelen zich er wel bij. Bonting blijft overigens terecht stilstaan bij de uitgangspunten van zijn geloofsovertuiging, maar ziet niet goed hoe velen worstelen met het overgeleverde geloofsgoed, en dat ziet Kuitert wel. Het geheim van het leven laat zich niet onthullen, het omhult ons als in een goddelijke milieu. Ook de mysticus Teilhard laat zich niet verleiden tot duidelijke uitspraken over G-D. Omega is een punt in het goddelijk milieu waar uiteindelijk het geheim van het bestaan zal worden onthuld. Ik eindig met een citaat van Gerrit Teule uit dezelfde *GAMMA*: "Wat verbeelden wij ons wel?"

Herman Berger: 'Over de dood heen -Filosoferen over eeuwig leven'
uitg. Damon, 2000, 224 blz., f 44,90
Henk Hogeboom van Buggenum

Nee, een gemakkelijk boek is dit niet. Toch kan ik het u van harte aanbevelen. Het is alleszins de moeite waard om het aandachtig en geconcentreerd te lezen. Neem er eens goed de tijd voor. U zult er rijker uit tevoorschijn komen. Het geeft meer inzicht in zaken als waarheid, goedheid en schoonheid, hun verband en de wijze waarop wij daaraan deelhebben. Voorts vormt het een plausibel tegenwicht tegen de eindigheidsfilosofie van denkers als Nietzsche, Heidegger, Bloch en vele anderen die uitvoerig de revue passeren. Er blijkt hoop te zijn.

De schrijver volgt uitdrukkelijk een filosofisch traject. Hij bedrijft geen theologie. Immers, zo stelt hij, filosofie en geloof sluiten elkaar uit. De filosofie zoekt naar rationeel verdedigbare oordelen. Ze doet dat echter altijd door te vertrekken vanuit vooroordelen. Een mens krijgt deze mee door zijn geboorte en opvoeding in een bepaald gezin en een bepaalde cultuur. Daarom strekt de rationaliteit van de filosofie zich ook uit tot bijvoorbeeld de inhoud van het verrijzenisgeloof. Met die vaststelling verwerpt Herman Berger het idee dat het geloof menselijkerwijze absurd is en slechts op grond van geloven kan worden volgehouden. Volgens hem moet het geloof ook achteraf - dus na aan ons te zijn geopenbaard - onderwerp kunnen worden van een authentiek wijsgerig discours.

Berger neemt het boek *De onsterfelijke en de sterfelijke mens* (Ambo, 1987) tot uitgangspunt van zijn betoog. Dr. F. van Raalten schreef het in de laatste maanden van zijn leven in het bewustzijn van zijn naderende dood. De invloed van Heidegger op de inhoud ervan is onmiskenbaar. Van Raalten roept ons erin op tot authentiek bestaan. Dat kan pas als je het besef van je eigen sterfelijkheid in je leven voortdurend toelaat. Meestal gebeurt het omgekeerde. Net zo min als we ons telkens en volledig bewust zijn van ons eigen lichaam, zijn we ons dat van onze sterfelijkheid. Het gevolg is dat we hier en nu in een soort 'onsterfelijkheidsbewustzijn' leven. Berger is echter op zoek naar een ander soort 'onsterfelijkheid' dan die in het horizontale vlak van de 'aardse realiteit'. Het gaat Berger in zijn zoektocht om de mogelijkheid en de rationaliteit van een metafysische antropologie.

In een filosofisch discours kan daarbij uiteraard het evolutiedenken van een man als Teilhard de Chardin geen rol spelen. Immers, deze ontwierp zijn gedachtebouwsel niet als een filosofie. Toch komt Berger via de filosofie bij hetzelfde uit als Teilhard in zijn natuurkundige werk. Zijn metafysica vertrekt in de fysische werkelijkheid, zoals de hyperfysica bij Teilhard. Stapsgewijs toont Berger aan, dat de mens een geheel is in unieke zin, een microkosmos, die de hele kosmos in zich draagt. Daarin volgt hij - zoals trouwens ook Teilhard de Chardin - Aristoteles en Thomas van Aquino. Beiden begonnen zij bij het 'algemene zijn', dat bij individu A net zozeer naar binnen ging als bij individu B enz. Doordat het bij A is

binnengegaan, hoort het bij A (is het aan hem immanent), maar het is aan hem *transcendent* voor zover het in B *immanent* is. Bij beiden overstijgt het begrijpen (door de ziel) de mogelijkheid van de stof. Herman Berger zal in het verlengde van dit denken de mens een transcenderende beweging noemen. Hij wijst er daarbij uitvoerig op hoezeer deze lijn van denken afwijkt van Plato († 348 v. Chr.) en van het denken, dat tot uitdrukking komt in teksten uit India van 600 v. Chr. zoals de Oepanisjaden. Daarin wordt de 'aardse werkelijkheid' namelijk als een bron van onzuiverheid gezien. Het platonisme met zijn afwending van deze wereld had goed gepast bij het pessimistisch getinte levensgevoel van Augustinus (354-430). In de 13e eeuw echter werd de tijd rijp voor de werkelijkheidsleer van Aristoteles († 322 v. Chr.). Thomas van Aquino (1224-1274) verwerpt dan ook het (als vals ervaren) zuiverheidsideaal van Plato. Voor hem is de ziel weliswaar zoals bij Plato een zelfstandig zijnde, maar tegelijk de eerste vorm van het lichaam, van de mens. Ze is dan ook zowel immanent als transcendent aan deze wereld.

Hermann Berger onderschrijft dit en ziet zich daarin gesteund door Ludwig Heyde in *De maat van de mens* (Amsterdam, 2000). In navolging van de filosoof Merleau Ponty stelt Heyde daarbij, dat de mens als transcendentie in alles een breuk is met de natuur, en dus met de evolutie. "Wat in de natuur evolutie is, heet bij de mens geschiedenis". Teilhard de Chardin zou het woord breuk hier hoogstwaarschijnlijk hebben bekritiseerd. Voor hem begint er met het verschijnen van de mens weliswaar een nieuwe fase in de evolutie, maar wordt de lijn in de ontwikkeling van complexiteit-bewustzijn die bij de *big bang* begint niet onderbroken. Ook de biosfeer vindt zijn voortzetting in de noösfere, waardoor de natuurlijke evolutie de fase van een culturele evolutie bereikt. Moderne theologen als Philip Hefner durven dan ook zelfs termen te gebruiken als technonatuur.

Trouwens, ook Berger zelf heeft kritiek op het woord 'breuk'. Letterlijk schrijft hij: "Het hoort wezenlijk tot het metafysisch perspectief dat er geen absolute breuken in de werkelijkheid zijn, geen onoverbrugbare kloven die de (veel-)eenheid van de zijnden teniet zouden doen. Alle afzonderlijke werkelijkheden en alle regio's van de werkelijkheid zijn van binnenuit met elkaar verbonden. Die verbondenheid *is er al* maar ze is tegelijk een *opgave*. Hoe ze in het hart van de dode dingen spreekt, weet ik niet, maar in het hart van de mens spreekt ze als geweten". (p. 89)

Hij stelt vervolgens vast, dat wat ons als mensen verbindt de hoop is op een betere wereld. Wij transcenderen onszelf "naar datgene, waarop we oordelend en beslissend gericht zijn. We transcenderen *richting waarheid, goedheid en schoonheid*. Daarvan kan een betere wereld het gevolg zijn" (p. 164). De mens is pas mens door zijn diepte. *Waarheid* is een eigenschap zowel van het intellect als van het zijnde. Het is een twee-eenheid, maar het zijnde is daarin de norm voor de diepte van de mens. Dit geldt ook als we praten over *goedheid*. Het zijnde is goed en het streven van de mens kan erop gericht zijn. Maar omdat de mens een vrije

wil heeft, kan hij het goede ook zoeken in het aangename. Dit laatste hoeft niet samen te vallen met het moreel goede, d.w.z. het goede dat ten grondslag ligt aan het zijnde en dus geldt voor iedereen (A, B, enz.). Het aangename hoeft niet slecht te zijn, maar het goede is broos. Berger refereert aan het boek van Martha Nussbaum *The fragility of goodness* als hij ook hier de norm voor de goedheid in het zijnde zelf legt. Evenmin als waarheid en goedheid is *schoonheid* een eigenschap van het ding op zich. Het is een twee-eenheid van het schone en de beschouwer. Schoonheid 'ontstaat' als een mogelijkheid van het zijnde voor het eerst tot bewustzijn komt in de beschouwer en hij deze ervaart als verdieping van zijn existentie.

Het woord God is nog niet gevallen. De schrijver wacht hiermee tot het laatst. In zijn metafysische antropologie volstond het (tot p. 189) te wijzen op de openheid van het intellect voor de diepte van het zijnde, de immanentie van de geest in de stof en haar oneindige bereik van transcendente mogelijkheden daarbovenuit, die over de dood als inherent aan het zijnde heenreiken. Nu kan hij pas zeggen: "Als je mens zegt, zeg je God. De mens 'op zijn best' en God vallen samen." En nu voelt de filosoof Berger dat hij het woord beter kan overgeven aan een *theoloog*. Hij citeert uit een preek van Tillich: "De naam van deze oneindige en onuitputtelijke diepte, de grond van alle bestaan, is *God*. De diepte is het wat het woord God betekent. En wanneer het woord God niet veel betekenis voor je heeft, vertaal het dan, spreek over de diepten van je leven, over de bron van je bestaan, over datgene waar het je uiteindelijk om gaat, over datgene wat je onvoorwaardelijk ernstig neemt. Misschien moet je om dit te kunnen doen alles vergeten wat de traditie je over God geleerd heeft, misschien zelfs het woord God. Want wanneer je weet dat het woord God diepte betekent, weet je al veel over Hem. Je kunt jezelf dan geen atheïst of ongelovige meer noemen. Je kunt immers niet denken of zeggen: het leven heeft geen diepte!, het leven is vlak!, het bestaan als zodanig is alleen maar oppervlakte! Alleen wanneer je dat alles in volle ernst zou kunnen zeggen, zou je atheïst zijn. En anders ben je het niet. Hij die weet heeft van de diepte, heeft weet van God." (p. 193)

Maar dan komt de filosoof in Berger weer: "Niet elke ervaring van diepte is een ervaring van God. Wie al van God weet, in God gelooft, leest in elke transcendentie [...] de transcendentie die zij is en tegelijk een teken van Gods aanwezigheid in alle dingen. Wie niet in God gelooft, leest haar uitsluitend als de transcendentie die zij is. Hoe zou hij haar kunnen lezen als een teken van Gods aanwezigheid als God voor hem niet bestaat?" (p. 194)

De Godsvraag moet niet gesteld worden op het niveau van de subjectieve ervaring. Ze is een filosofische vraag. En - anders dan *wetenschappelijk* denken - gaat *metafysisch* denken niet uit van óf-óf, maar van én-én. Het is een inclusief denken zoals dat van Teilhard de Chardin. Dit denken beschouwt elk zijnde als zijnde goed en als op zijn wijze alles. Het is een denken, dat uitgaat van de *een-zinnigheid*, die Wittgenstein 'het vooroordeel van de kristallijne zuiverheid' noemde, toen hij afstand nam van zijn *Tractatus*.

Pro-GAMMAatjes

- Op **zaterdag 19 mei 2001** vindt in het Conferentiecentrum Woudschoten in Zeist van 10.00-19.30 uur een Conferentie plaats onder de titel '**De Kunst van het samenleven thuis en in de maatschappij**'. Inleiders als Mohamed Sini, voorzitter Islam & Burgerschap, pater Bert ten Berge sj, docent biologie aan het Stanislas College te Delft en begeleider van bezinningsdagen behandelen het thema in werkgroepen. Er is een speciaal programma voor de kinderen. Aanmelding door overboeking van f 50,- pp. incl. lunch en avondeten (kinderen f 25,-) op rek. bij de postbank 158481 t.n.v. Nederlandse Stichting Morele Herbewapening o.v.v. deelname 19 mei.
- Op **19 mei** vindt vanaf 10.00 uur in het Circustheater in Scheveningen plaats het symposium **De Christus in ons – christendom als inwijdingsweg**. Sprekers: Jacob Slavenburg, Hans Stolp, Johan M. Pameijer en Willem Glaudemans. Reservering f 85,- (met), resp. f 55, (zonder lunch) via rek. 596246927 t.n.v. Uitgeverij Ankh Hermes o.v.v. symposium 19 mei 2001.
- Aan de volgende recent verschenen boeken zal in de komende *GAMMA* een bespreking worden gewijd:
 - H. J. Spierenburg *De Philonische Geheime Leer – De kabbala van Philo van Alexandrië*, met een voorwoord van drs. J. Slavenburg, Uitgeverij Ankh Hermes, 168 blzz. f 29,75
 - Herman van Erp *Moraal, geluk en verantwoordelijkheid – Een filosofisch onderzoek naar de betekenis en het object van morele verplichting*, Uitgeverij Van Gorcum 2000, 220 blzz., ISBN 90 232 3624 6
 - Dr. H. de Leede *Waarachtig mens-zijn: sterven of streven – In gesprek met Hans Küng over de verhouding van christen-zijn en modern mens-zijn*, Uitg. Boekencentrum, 222, 288 blzz.
 - Hernando de Soto *Het mysterie van het kapitaal – Waarom kapitalisme zo'n succes is in het westen, maar faalt in de rest van de wereld*, Uitg. Het Spectrum 2000 - f 39,50. Deze recensie staat al in een Engelse vertaling door L. Deurvorst op onze website: ><http://home.worldonline.nl/~sttdc/actie.htm><
- Wij feliciteren Vincent Scholze, student biologie aan de universiteit van Wageningen, met zijn promotie tot ingenieur op een proefschrift over nematoden (rondwormen, zie *GAMMA* jrg. 6 nrs 4/5). Van hem verschijnt met financiële steun van de Radboudstichting in het kader van zijn afstudeerproject filosofie bij ons het boekje *Einstein, Brouwer en Teilhard de Chardin - Over de rol van religie en intuïtie in de wetenschapstheorie*, ± 60 blzz. in ringband, ISBN 90-76445-05-2. U kunt dit boekje bestellen door overboeking van f 10,- (inclusief portokosten) op rekening nr. 41 38 64 952 t.n.v. Stichting Teilhard de Chardin, Heiloo, o.v.v. Scholze.
- De bijeenkomst van het **Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie** is verplaatst van zaterdag 24 maart naar **zaterdag 26 mei**. De leden van dit genootschap ontvangen daarvoor tijdig een uitnodiging en agenda.